

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1996 Årgång 92 • Häfte 1

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör, fil. dr. Gunnar Åselius, Militärhögskolan, SI/MHA; box 27 805, 115 93 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är 100:– per år, + porto (20:–), och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda genom utsändandet av årets första häfte. Frågor om medlemsregister sänds till Personhistorisk tidskrift c/o Riksarkivet, Box 12 541, 102 29 Stockholm. Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: riksarkivarie Erik Norberg (samfundets ordförande). docent Göran Dahlbäck samt redaktören.

Manuskript sänds till redaktören. De bör lämnas i två exemplar, maskinskrivna, med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig. Artiklar och översikter mottages tacksamt på diskett, varvid använt orbehandlingsprogram och filnamn anges.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag varit infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

En Hjärne-lärjunge i Europa. Erik Odelstiernas brev till Urban Hjärne 1683–1687

Av Mats Ola Cajdert

Inledning

I Carl Christopher Gjörwells *Det Swenska Biblioteket* I-II (Stockholm 1757-58) finns en samling brev från sedermera assessorn i Bergskollegium Erik Odelstierna till Urban Hjärne publicerade. Breven skrevs under Odelstiernas studieresa till i första hand Tyskland åren 1683-1687. Dessa brev förtjänar i hög grad att lyftas fram i ljuset, då de ger en delvis mycket utförlig bild av en studieresa som kanske inte är typisk, men som är desto mer intressant på grund av den målmedvetenhet hos en ung student och den syn på vetenskapen som de vittnar om. Erik Odelstierna är en av alla de historiens bifigurer, vilkas levnadslopp förvisso tecknas i varje biografiskt lexikon, men som ändå alltid överskuggas av de mer kända namnen. Hans brev gör det emellertid möjligt att här ge en betydelsefull del av hans liv en mer utförlig behandling.

Odelstiernas familjebakgrund

Erik (Odhelius) Odelstierna föddes den 26 januari 1661 i Uppsala.¹ Fadern, Erik Håkansson Odhelius (1620-66) härstammade från en västgötsk prästsläkt, och var vid sonen Eriks födelse teologie professor vid universitetet. Han betraktades som en framstående teolog och hebraist, var känd som strängt renlärig och fick 1662 regeringens uppdrag att granska de synkretistiska tankar som spreds främst av biskoparna Johannes Terserus och Johannes Matthiae. Arbetet avbröts emellertid 1664, eftersom professor Odhelius då på grund av ohälsa tvingades resa utomlands för att söka bot. Fortfarande utomlands, erhöll han kallelse till tjänsten som pastor primarius, men hann avlida under hemresan.² Modern, Margareta Laurelia (1634-80) var dotter till biskopen i Västerås Olof Laurelius och dotterdotter till ärkebiskop Petrus Kennichius.³ Efter makens död gifte hon

¹ Johan Upmarck, "Oratio parentalis in obitum viri generosi et nobilissimi Eri Odhelsternii assessoris in regio Metallicae rei collegio", i *Memoria Virorum in Suecia Eruditissimorum Rediviva*, Rostock & Leipzig 1729, II, 199. Enligt Uppsala domkyrkoförsamlings dopbok anges hans dopdag till den 29 januari. ULA, Odensala kyrkoarkiv, F:1. För enkelhets skull kommer O. att genomgående benämnas Odelstierna, trots att han inte antog detta namn förrän 1698 i samband med adlandet.

² Anne-Marie Ahlberg, "Erik Håkansson Odhelius", i *Svenska män och kvinnor*, V, Stockholm 1949, 604.

³ Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, 9 vol., Stockholm 1925-36, V, 523.

Matz-Ola Cajdert, civ. ing., född 1961, är byrådirektör vid Uppsala universitet och doktorand i idé- och lärdoms historia

år 1668 om sig med hans efterträdare som pastor primarius, Nicolaus Rudbeckius (1622-76), från 1670 Laurelius efterträdare som biskop i Västerås.

När Erik föddes fanns redan fyra barn i familjen. Äldst var Margareta, femtonårig gift med Erik Benzelius den äldre år 1668, och således stammom för en välkänd och talrik lärdomssläkt. Brodern Olof blev utnämnd teologie professor i Dorpat, men dog i förtid 1688 genom en drukkingsolycka.⁴ System Catharina var först gift med pastorn i Falun Johannes Rudbeck, och sedan med stallmästaren Carl Hindrichsson Odelström.⁵ Brodern Lars slutligen studerade bland annat talmud och skulle ha promoverats till teologie doktor i Giessen, men avled strax dessförinnan. Han donerade en samling hebreiska och rabbiniska arbeten till Uppsala universitetsbibliotek.⁶

Uppsalastudier

Redan den 8 december 1666 skrevs Erik tillsammans med sina bröder in vid universitetet.⁷ Inskrivningen i Västmanlands-Dala nation, likaledes tillsammans med bröderna, fick dock anstå till 1670.⁸ Brödraskarans studier tycks fram till 1676 ha bedrivits växelvis i Västerås och Uppsala.⁹ Troligen skedde det under ledning av en preceptor, vilken själv följde undervisningen vid universitetet. Detta bruk var vanligt bland adeln, men förekom också bland borgar- och prästsöner.¹⁰ I alla händelser måste bröderna fått privatundervisning, ty ingen av dem finns inskriven i Västerås gymnasium eller trivialskola.¹¹

År 1676 överflyttade den femtonårige Erik till Uppsala för gott. Han kom där att höra till Petrus Hoffwenius lärjungar, och hos denne var han inackorderad.¹² Hoffwenius var ganska ensam om att på det sättet ha studenter så nära knutna till sin egen person, och han åtnjöt stor popularitet.¹³ Han var professor i praktisk medicin från 1661 och har delvis kommit att stå i skuggan av Olof Rudbeck, trots att det var han som höll den medicinska undervisningen i gång medan Rudbeck var sysselsatt med sina ofta vidlyftiga projekt, vilket klart kommer till synes i föreläsningsskatalogerna, där Rudbecks årliga aktiviteter ryms på någon rad, medan Hoffwenius för varje år uppvisar ett fullständigt föreläsningsprogram och därjämte program för kollegier.¹⁴ Det brukar framhållas att Hoffwenius förtjänar epitetet "den svenska medicinens fader".¹⁵ Han fostrade nästan alla läkare som var verksamma i Sverige i slutet av 1600-talet, däribland många

⁴ *Västmanlands-Dala nations album*, I, Uppsala 1931-72, 138.

⁵ Andreas Olavi Rhyzelius, *Stamtafla öfver ätten Odhelius*, u.o. 1758.

⁶ *Västmanlands-Dala nations album*, I, 138.

⁷ *Uppsala universitets matrikel*, I, Uppsala 1900-11, 194.

⁸ *Västmanlands-Dala nations album*, I, 138.

⁹ Upmark, 201.

¹⁰ D. Almqvist, "Fackutbildning och humanistisk tradition vid stormaktstidens svenska universitet", *HT* 54, 1934, 5.

¹¹ *Acta Gymnasii 1617-1726*, *Album Gymnasii 1650-1702*, *Album Scholae 1648-1684*, Västerås stadsarkiv, Rudbeckianska skolans arkiv, A I:1, D I:2 och D I:1.

¹² Johan Gustaf Acrel, *Tal om läkare-vetenskapens grundläggning och tillväxt vid rikets äldsta lärosäte i Upsala*, Stockholm 1796, 36, not.

¹³ Israel Hwasser, *Program och tal vid medicine doctors-promotionen i Upsala d. 14 junii 1841*, Upsala 1841, 34f.

¹⁴ *Uppsala universitet. Praelectiones Academicæ 1676-1682*.

¹⁵ Rolf Lindborg, "Petrus Hoffwenius, i *SBL* 19, 186.

välkända namn såsom Urban Hjärne, Gustaf Lohrman, Johan Martin Ziervogel Rothlöben och Andreas Drossander.¹⁶ Hoffwenius avled 1682.

Några närmare uppgifter om den unge medicine studerandens studier finns inte.¹⁷ Viss ledning kan man dock få genom att vända sig till föreläsningssprogrammen. Hoffwenius skulle, såsom innehavare av professuren i praktisk medicin, föreläsa över hälsans vård och återställande, läkemetoden, dietetiken, kirurgin och läkemedlen. År 1681, då han var rektor, ämnade han t.ex. om tid och hälsa tillåta föredra "Erotematica seu methodus interrogandi aegros", det vill säga konsten att framställa lämpliga frågor och framlocka åsyftade svar. På Rudbecks lott föll fysiken (det vill säga naturfilosofin) som sedan 1655 tillhörde den medicinska fakulteten, vidare människokroppen, sjukdomarna och sjukdomstecknen (semiotiken), anatomi, botanik och kemi. Vartannat år skulle han förrätta en anatomisk dissektion av ett människolik. Hans föreläsningssprogram omfattar de aktuella åren i stort sett enbart anatomi och botanik, förutom 1679 då han kungör sin avsikt att föreläsa de Nihilo (om intet) och 1682 då han med anledning av Hoffwenius död även åtar sig *Medicina practica*.¹⁸ De bägge professorerna skulle gemensamt ansvara för apoteket samt tillse att kemiska laboratorier funnes, så att fysikens användning i medicinen kunde klargöras. I själva verket fullgjorde Hoffwenius mer än en av Rudbecks plikter.

Föreläsningarna kompletterades med kollegier. Hoffwenius gav följande kollegier under den aktuella tiden: 1677 *Structura corporis humani omniumque partium functiones* eller *Chirurgia* eller *Physica*, vilketdera åhörarna önskade; 1678 *Physica*, särdeles *De corporis humani structura [...] ex suo sceleto et schematismo*; 1679 *Physica praecertim de homine*; 1680 och 1681 *Physica*. Det är knappast någon tillfällighet att *Physica* så ofta förekommer i just kollegieprogrammen. Det har att göra med tidens stora fråga i Uppsala, cartesianismen. Hoffwenius hade varit en av huvudaktörerna under den första cartesianska striden på 1660-talet, men därefter tvingats upphöra med att undervisa i denna särskilt för teologerna så förhatliga lära. I början av 1670-talet återupptog han dock denna undervisning, och 1678 utgavs hans *Synopsis Physica*, en samling om sjutton disputationer som utlade Descartes filosofi.¹⁹ Det var ingen lärobok i fysik med dagens innebörd av ordet, utan en "filosofisk betraktelse af den sinnliga världen, och tillika en naturlära i korta drag".²⁰ Det var säkert, trots det lugn som i stort sett rådde fram till 1686, då den andra striden utbröt, avsiktligt som fysikundervisningen förlades till kollegierna

¹⁶ Acrel, 39.

¹⁷ Acrel anför en anekdot om unge O., "en qvick och läracktig Yngling, som tillika med flere bodde och spisade hos P. Hofvenius. Denne gosse, [...] var ibland de envisaste att questionera Gubben öfver bordet. En gång gick hans frågvishet för långt, så att Gubben sticknades, och sade: Hör J, menar J at här få supä i Er Medicin med skedar? Detta svar kom gossen på eftertanka och han blef mera modest." Acrel berättar detta i samband med att han använder sig av Johan Martin Ziervogel Rothlöbens egenhändiga *Curriculum Vitae* i *Collectanea Robergiana de Medicis Svecia* vol. II, UUB, X 134. På samma ställe, uppger Acrel, skall denna anekdot berättas. Jag har dock inte återfunnit den i Rothlöbens anteckningar. Denne har annars just skildrat Hoffwenius undervisning och redovisar att han själv bott hos honom. Rothlöben lämnade Uppsala våren 1676. Om han är upphovsman till anekdoten, bör alltså O. ha varit inhytt hos Hoffwenius även tidigare än 1676. Acrel, 36, not.

¹⁸ *Praelectiones Academicæ* 1676-82

¹⁹ För innehållet i *Synopsis Physica* har Rolf Lindborg redogjort i *Descartes i Uppsala: Striderna om "nya filosofien" 1663-1689*, Lychnos-Bibliotek 22, Uppsala 1965.

²⁰ Claes Annerstedt, *Uppsala Universitets historia*, II:2, Uppsala 1909, 225.

istället för att man lät föreläsa över den offentligt, vilket hade gjort risken för angrepp större.

Vilka läror utlades förutom cartesianismen? Den frågan kan inte nöjaktigt besvaras utan en djupare undersökning än vad det här kan bli fråga om. Några antydningar kan emellertid göras. Det ålåg enligt universitetskonstitutionerna de medicine professorerna att växelvis läsa något ur Hippokrates eller Galenos, vilket också Hoffwenius gjorde, åtminstone 1675 och 1676. Antikens medicin behöll sitt inflytande trots de ovedersägliga framsteg som läkarkonsten gjorde under 1600-talet, till exempel i fråga om blodomloppet och lymfsystemet. Vid sidan av den antika medicinen utövade paracelsismen ett minst lika starkt inflytande, främst inom farmacin.²¹ Urban Hjärne betecknas på ett ställe som vår främste paracelsist, och han hörde ju till Hoffwenius lärjungar.²² Det enda medicinska verk förutom Hippokrates som nämns i föreläsningsprogrammen är en bok av Pierre Morel.²³ Rimligtvis bör många fler ha varit aktuella, men vilka framgår som sagt inte.

Detta sammantaget ger en, visserligen suddig, bild av Odelstiernas studier inom den medicinska fakultetens område. År 1679 erhöll han ett tvåårigt stipendium där.²⁴ Det brukar uppges att han också studerade bergsvetenskap i Uppsala.²⁵ Det finns inga uppgifter som klart utsäger att Hoffwenius eller Rudbeck bedrev sådan undervisning.²⁶ Däremot hade medicinprofessorerna, som vi sett, skyldighet att tillse att det fanns möjligheter att utföra kemiska laborationer. Detta kunde ske i akademiapoteket.²⁷ Där kanske fanns möjlighet till övningar som inte bara hade medicinsk och farmaceutisk inriktning. Urban Hjärne nämner att han åkte till Falun för att få den första introduktionen till mineralogien.²⁸ Odelstierna besökte både Salberget och Kopparberget före 1683, men menade senare att det skett med litet utbyte, eftersom han hade bristfälliga kunskaper, särskilt i proberkonsten.²⁹ Säkert bevistade han också föreläsningar i filosofiska fakulteten. När han senare kom till Leipzig, blev han uppmanad att hålla ett collegium mathematicum, varför han inte torde ha haft alltför dåliga kunskaper i det ämnet.³⁰

Odelstiernas språkkunskaper var även efter nutida mått omfattande. Givetvis behärskade han latin, det lärda språket. Bland levande språk tycks han ha behärskat tyska redan före sin ankomst till Sachsen. Franska bör också ha ingått

²¹ Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden*, Stockholm 1975, 376ff.

²² idem, *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt*, Uppsala 1943, 499.

²³ I föreläsningsprogrammet för 1680 återges titeln *De conscribendis formulis remediorum*. I själva verket torde det ha rört sig om *Methodus praescribendi formulas remediorum*, vilken utkom i en andra upplaga i Amsterdam 1665.

²⁴ Konsistorieprotokoll 17/6 1679 och 15/6 1681. *Uppsala universitet. Akademiska konsistoriets protokoll, Skrifter rörande Uppsala universitet*, C 18:13, Uppsala 1974, 345; *ibid.*, 1680-81, C 18:14, Uppsala 1974, 360.

²⁵ Se *tex. Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 10, Upsala 1844, 185; och Nils Zenzén, "Erik Odelstierna", i *Svenska män och kvinnor*, V, 599.

²⁶ Hwasser antyder det emellertid, 35. I Rudbecks tekniska undervisning, som han bedrev vid sidan av sin ordinarie tjänst, ingick synbarligen ett collegium om kvarnar och verk till järn- och kopparbruk, men inget tyder på att O. tagit del av detta. Per Dahl, *Svensk ingenjörskonst under stormaktstiden. Olof Rudbecks tekniska undervisning och praktiska verksamhet*, Uppsala 1995, 178.

²⁷ Hugo Olsson, *Kemiens historia i Sverige intill år 1800*, Lychnos bibliotek 17:4, Uppsala 1970, 37.

²⁸ "Urban Hjärnes självbiografi", i *UUA*, 1916, Program 4:2, 148.

²⁹ Brev 17/12 1684, i Carl Christopher Gjörwell ed. *Det Svenska biblioteket I-II*, Stockholm 1757-58, II, 275.

³⁰ Brev 1/11 1683, Gjörwell I, 309. Hänvisningarna till O:s brev till Hjärne kommer fortsättningsvis att ges enligt detta mönster.

i hans arsenal, kanske också engelska. Att han åtminstone efter hemkomsten från sin studieresa behärskat mer än ett modernt språk antyds i Bergskollegiums protokoll inför den resa han senare företog i dess tjänst.³¹ Eftersom han inte vistades någon längre tid annat än i Tyskland under den första resan, är det rimligt att han på förhand behärskade franska. Vid denna tid fanns en fransk språkmästare i Uppsala, men ingen tysk. Däremot uppges Emanuel de Courcelles, fransk och italiensk språkmästare, även ha behärskat tyska och kanske också meddelat undervisning däri.³² Annars var kunskaper i moderna språk ganska vanliga bland professorerna efter de studieresor som gjorts.³³ Detta skall föröfrigt också ha gällt i det odheliuska hemmet medan fadern levde.³⁴

År 1682 begärde Odelstierna att få disputera.³⁵ Så skedde också den 21 april 1683 på en avhandling med titeln *Specimen Cogitationum De Magnetismis Rerum* (Stockholmiae 1683). Preses var Johan Bilberg, efter Hoffwenius död 1682 den främste cartesianen i Uppsala. Av allt att döma har Odelstierna själv författat disputationen.³⁶ Disputationsakten lär ha avlupit så väl, "att Præses ej behöfde tala ett enda ord, oaktadt Erke-Biskopen och de fleste af professorerna opponerade", och den lät länge tala om sig.³⁷ Avhandlingen behandlar främst magnetismens medicinska applikationer. Dessa hade aktualiserats av Paracelsus på 1500-talet, och fortlevde i olika varianter under 1600-talet.³⁸ Odelstierna nämner i avhandlingen åtskilliga personer som ägnat sig åt ämnet, från antiken och fram till hans egen tid. Man kan notera att Cartesius nämns på ett ställe i avhandlingen, varav man kan sluta sig till att teologerna kunde tåla åtminstone det, eftersom detta faktum inte kom något "buller åstad" i lärdomsstaden, vilket i annat fall var det vanliga.

Odelstiernas uppsalatid var därmed i det närmaste över. Disputationen hade inte skett pro gradu, och någon examen tog han således inte. Den 13 juni 1683 anmäldes i konsistorium att han och brodern Lars anhållit om testimonium, det vill säga intyg, på deras vistelse vid akademien.³⁹ De skulle båda fortsätta sina studier, på varsitt håll och inom olika områden, men båda utomlands.

Studieresan

Odelstierna och Hjärne

Hur Erik Odelstierna först kom i kontakt med Urban Hjärne är inte känt, men Hjärne hade naturligtvis förbindelser med Uppsala, och båda var lärjungar till Petrus Hoffwenius. Det första belägget för deras bekantskap finns i Hjärnes räkenskaper för det privata laboratorium han åren 1680-82 drev tillsammans

³¹ Bergskollegii protokoll den 8/1 1690, RA, Bergskollegii arkiv, AI:37.

³² Annerstedt, 96.

³³ *ibid.*, 309.

³⁴ Tönnes Kleberg, "Engelskspråkig diktning i stormaktstidens Sverige", i *Lychnos* 1942, 152.

³⁵ Konsistorieprotokoll 6/12 1682. *Uppsala universitet. Akademiska konsistoriets protokoll 1682*, Handlingar rörande Uppsala universitet, Uppsala 1975, C 18:15, 262.

³⁶ Om författandet av avhandlingar, se Annerstedt, 124ff.

³⁷ Johan Fredrik Sacklén, *Svensk läkarehistoria ifrån Konung Gustaf I:s till närvarande tid 2:2*, Nyköping 1824, 387. Se även Gjørwell, I, 301, not.

³⁸ Se Karin Johannisson, *Magnetisörernas tid: Den animala magnetismen i Sverige*, Lychnos-Bibliotek 25, Uppsala 1974, 9ff.

³⁹ Konsistorieprotokoll 13/6 1683. *Uppsala universitet. Akademiska konsistoriets protokoll 1683-84*, Handlingar rörande Uppsala universitet C 18:16, Uppsala 1975, 108.

med några kolleger, och vars verksamhet sedan övertogs av Laboratorium Chymicum.⁴⁰ Dessa räkenskaper ger vid handen att Odelstierna åtminstone under februari och mars månader år 1681 måste ha befunnit sig i Stockholm.⁴¹ Man kan väl anta att han gått i lära hos Hjärne för att skaffa sig praktiska kunskaper som komplement till universitetsstudierna, utöver vad som erbjöds vid akademiapoteket i Uppsala. Sommaren 1683 följde han Hjärne till Medevi, kanske med ändamålet att bistå Hjärne i de vattenundersökningar och laborationer som även där bedrevs.⁴²

Hösten 1683 påbörjade Odelstierna sin studieresa, den första utrikesresan av de två han kom att göra under sitt liv. Sin avhandling hade han dedicerat till Edvard Ehrensteen, kungligt råd och diplomat, samt dennes svärson, Nils Gyldenstolpe, Sveriges envoyé i Haag.⁴³ Banden till dem som fick skylta som patroni i akademiska avhandlingar behövde i och för sig inte vara annat än svaga.⁴⁴ Troligen hade de väl något med hans förestående resa att göra, båda hade anknytning till Holland, så vid den tidpunkt då avhandlingen skrevs kanske det var tänkt att resan i första hand skulle gå dit. Annars var det Hjärne som på alla sätt bistod Odelstierna i allt som rörde dess planering och genomförande. Den ekonomiska sidan är höljd i dunkel, men i det första brevet som Odelstierna skrev hem till Hjärne, ber han om "tjenlig hälsning til alle goda gynnare och gynnarinor", vilket bör tyda på att Hjärne även hjälpt till att finna finansierare för resan.⁴⁵ I alla händelser försåg han resenären med rekommendationer till olika personer och förmedlade kontakten med apotekaren i Leipzig, Heinrich Linck, hos vilken Odelstierna kom att tillbringa en lång tid i lära.⁴⁶

Breven

Hur resan gestaltade sig kan studeras genom de brev från Odelstierna till Urban Hjärne som publicerats av Carl Christopher Gjørwell i *Det Svenska Bibliotheket* I-II (Stockholm 1757-58). Breven ställdes till Gjørwells förfogande av Erland Fredrik Hjärne, Urban Hjärnes son, och fanns vid den tiden på dennes sätesgård Brunna utanför Uppsala.⁴⁷ Brevsamlingens vidare öden är tyvärr okända, liksom dess nuvarande hemvist. Gjørwell har fullständigt avtryckt de fjorton första breven (13/10 1683 - 17/12 1684, sju i del I och sju i del II), därefter ytterligare sju-tio brev (23/1 1685 - 27/5 1687, i del II) men "endast det hufwudsakeligaste" av dem.⁴⁸ Här får vi alltså lita till Gjørwells goda omdöme. Tyvärr har han i det senare fallet utelämnat all information som rör själva brevväxlingen, det vill säga Odelstiernas tack för anlända brev och dylikt som

⁴⁰ Sten Lindroth, "Urban Hiärne och Laboratorium Chymicum", i *Lychnos* 1946-1947, 62f.

⁴¹ "glaass som odhelius köpte", och "ännu(?) som odhelius köpt reep 16 fampnar", UUB, D 726, 48v.; "odhelij för lånte(?)", *ibid.*, 49r.

⁴² "Jag wille ønska, at jag hade nu som i fjol tilfalle at kunna följa Herr Doctorn til Surbrunn.", brev 7/5 1684, Gjørwell I, 329.

⁴³ Ericus E. Odhelius, *Specimen Cogitationum De Magnetismis Rerum*, Stockholmiae 1683, opag., dedikation.

⁴⁴ Annerstedt, II:2, 129.

⁴⁵ Brev 13/10 1683, Gjørwell I, 307. I SBL uppges dock att O. själv bekostade resan. Elsa-Britta Grage: "Eric Odhelstierna", *SBL* 28, 34.

⁴⁶ *ibid.*, 306

⁴⁷ Gjørwell I, 299, not.

⁴⁸ Gjørwell II, 279, not.

alltid inlett de tidigare breven. Det går därför inte säkert att avgöra om några, och i så fall hur många, brev som helt utelämnats, vilket dock troligen skett, eftersom tidsmellanrummet mellan dem ökar mot slutet av resan och informationen i dem blir knapphändigare. Än olyckligare är förstås att Hjärnes brev till Odelstierna inte avtryckts, ej heller synes vara bevarade. Troligen var de väl redan på Gjörwells tid förkomna. Gjörwells återgivande av breven ger i övrigt intrycket att vara troget originalen. Stavningen är visserligen reviderad och interpunktionen är med säkerhet genomförd av honom.

Breven är skrivna med en lätt löpande penna och hållna i en förtrolig ton, vilket bidrar till att göra läsningen angenäm även för en nutida läsare. Språket är i huvudsak svenska, men med tiden ökar det tyska inslaget, och något brev är till och med helt på tyska. De delar som rör vetenskapliga ting har mycket starka inslag av latin. Även något franska förekommer. I breven skriver Odelstierna om sina förehavanden, resrutten, de människor han träffar, sina studier och experiment, vetenskaplig litteratur han läser och råkar på på annat sätt, och stundom något skvaller. Ofta frågar han Hjärne till råds i olika spörsmål, främst i vetenskapliga frågor och angående studiernas uppläggning.

Resans syfte

Innehållet i breven ger klart besked om resans syfte. Den var till sin karaktär en ren utbildningsresa för Odelstierna, och största delen av tiden ägnades åt studier, först i Leipzig, sedan i Freiberg och sist i Leiden. Han promoverades också till medicine doktor i Reims. Anmärkningsvärt är annars att studierna endast till en mindre del bedrevs vid universiteten.

Förutom att sköta studierna samlade han också vetenskapliga manuskript åt Hjärne. Han lejde till och med folk som satt och skrev åt sig.⁴⁹ Detta samlade nämns flera gånger i breven, och det är troligt att man i mängden av Hjärnes efterlämnade handlingar kan återfinna en del av det som Odelstierna sammanbragte, att döma av breven en ansevärd mängd.⁵⁰ Han besökte förstås också under resans gång ett antal vetenskapligt bemärkta personer, och uppsökte sådant som ansågs "curieust" av olika anledningar. Mer om allt detta nedan.

Leipzig. Kemi och alkemi. Medicin

Den 10 oktober 1683 anlände den då tjugotvååriga Odelstierna till sitt första verkliga delmål på resan, Leipzig. På vägen hade han stannat till i Köpenhamn, där han med hjälp av Hjärnes rekommendationer bland annat träffat Olaus Borch (Borrichius), månglärdd, läkare, kemist och cartesian, vid denna tid universitetsbibliotekarie. Efter en äventyrlig resa över havet till Tyskland besöktes som hastigast Lübeck och Hamburg, och även i dessa städer sammanträffade han med bekanta till Hjärne. Han besåg också saltgruvorna i Saltze och Halle.⁵¹

⁴⁹ Brev 26/12 1683, Gjörwell I, 314.

⁵⁰ I UUB finns åtskilligt tänkbart, D 1402 a-d innehåller excerpter som tycks ha kommit till vid denna tid. D 207 är en samling excerpter efter Leipzig-professorn Etmüller, skriven med en och samma hand, dock varken Hjärnes eller O:s.

⁵¹ Brev 13/10 1683, Gjörwell I, 302ff.

I Leipzig inrättade han sig hos apotekaren och kemisten Heinrich Linck (död 1717), förpaktare av och sedan ägare till Apotheke zum Goldenen Löwen.⁵² Nu började en tid av idoga studier, först och främst hos Linck, hos vilken han ägnade sig åt kemi och farmaci, men även medicin och mineralogi stod på schemat. Långt mellan disciplinerna var det aldrig. Det blev fråga om dagliga laborationer ensam eller tillsammans med värden, i vars sällskap han trivdes gott. Han fick också Lincks tillstånd att inrätta ett eget litet laboratorium i sin kammare. Systematiskt gick de igenom olika ämnesområden eller böcker. Exempelvis skriver Odelstierna i slutet av året att de börjat gå igenom "operationerne i de wanliga metallerne", och att de också har "gått igenom Wigani Med. Chymiae och noterat de operationer, som möjliga äro".⁵³ Det sistnämnda rörde sig om *Medulla Chymiae, Variis Experimentis aucta, multisq; Figuris illustrata* (flera upplagor), författad av den samtida Johannes Franciscus Vigani, en praktiskt inriktad och noggrann kemist, honorärprofessor i Cambridge. Boken behandlar, utan alkemistisk anstrykning, systematiskt olika områden inom kemin, inklusive för oss mer dubiösa saker såsom destillering av huggormar och människokranier.⁵⁴

Betydligt större uppmärksamhet än Viganis lilla bok får i breven en leipzigprofessor i botanik och medicin, Michael Etmüller, just avliden.⁵⁵ Han efterlämnade inte så många tryckta skrifter (mycket gavs dock ut efter hans död), däremot fanns en mängd manuskript, varav de flesta låg förseglade, vaktade av änkan, i väntan på att Etmüllers son skulle växa upp och kunna ta dem i besittning. De fanns också i avskrifter, och därutöver fanns åtskilliga anteckningar från hans kollegier.⁵⁶ Dessa ägnade Odelstierna möda, tid och pengar för att i så stor utsträckning som möjligt bringa samman. Det är känt att Hjärne högt skattade denne iatrokemiskt inriktade läkare, vilken han hade lärt känna året innan under sin egen resa.⁵⁷ Möjligen var Hjärnes intresse större än Odelstiernas, ty denne skriver på ett ställe: "ehuruwål jag ej dem bör högt aestimera, skulle likwål göra mig ondt, om jag anten skulle förlora dem, eller de efter mig kommo i någon annans, än Herr Doctors händer, efter de mig omkostnad och stort arbete kosta, och kan ske icke så lätteliga igenfinnas".⁵⁸

I breven omnämns ofta olika böcker, vid sidan om alla manuskript, antingen sådana som Odelstierna hade anledning att läsa för sina studiers skull, eller också sådana som var nytukomna eller på annat sätt aktuella. Staden Leipzig hade ännu inte blivit den böckernas huvudstad som den senare blev, men i samband med de flera gånger årligen återkommande mässorna presenterades ändå en del böcker. Leipzig var ju ändå en bättre position än Stockholm när det gällde att bevaka vad som hände på litteraturfronten, varför det är fullt förståeligt att Hjärne ivrigt emotsåg sådan information. En del böcker sände Odelstierna direkt hem till Hjärne. I Leipzig utkom också sedan 1682 *Acta*

⁵² Walther Fischer, *Mineralogie in Sachsen von Agricola bis Werner*, Dresden 1938, 276.

⁵³ Brev 1/11 och 26/12 1683, Gjörwell I, 308; 312.

⁵⁴ *Dictionary of Scientific Biography*, 17 vol., u.o. 1970-80, XIV, 26f; J. R. Partington, *A History of Chemistry*, II, Cambridge 1961, 686f.

⁵⁵ Om Etmüller, se *ibid.*, 298ff.

⁵⁶ Brev 1/11 och 26/12 1683, Gjörwell I, 309; 313.

⁵⁷ *Urban Hiärnes självbiografi*, 169.

⁵⁸ Brev 4/6 1684, Gjörwell II, 258.

Eruditorum, Tysklands näst äldsta vetenskapliga tidskrift.⁵⁹ Den väckte förstås Odelstiernas intresse: "Curieust är här, at man af Actis Eruditorum kan hwar Månad hafwa, hwad nytt in re litteraria passerar."⁶⁰ Odelstierna ombesörjde att Hjärnes *Den lilla wattuprofwaren* (Stockholm 1683) refererades där i februari 1684.⁶¹

1600-talets kemi skilde sig naturligtvis mycket från vår tids, och den kan vara svår att förstå. Först och främst beror det på att materieuppfattningen var helt annorlunda.⁶² Materiebegreppet var inte entydigt, utan olika uppfattningar både konkurrerade och samverkade med varandra. Det var Aristoteles elementlära, Paracelsus principiära och Descartes korpuskularteori. Man saknade en tillräckligt bra modell för de kemiska sambanden för att kunna förstå dem annat än till vissa begränsade och från varandra åtskilda delar.

Under 1500-talet hade kemin genomgått en förändring. Från att i första hand ha varit alkemistiskt inriktad, med målet att framställa guld, trädde den i medicinens tjänst.⁶³ Det var Paracelsus förtjänst. Alkemin fortlevde förvisso, men iatrokemin, eller den medicinska kemin, trädde i förgrunden. Den galeniska läkekonsten använde läkemedel av vegetabiliskt ursprung för att motverka den obalans mellan de aristoteliska elementen i kroppen som en sjukdom ansågs vara, medan iatrokemin betraktade livsprocesserna som kemiska förlopp. I den friska människan rådde enligt detta senare synsätt balans mellan de tre principerna, kvicksilver, svavel och salt, och det var istället obalansen mellan dessa som måste återställas vid sjukdom. Det ledde till att nya läkemedel, främst av mineraliskt ursprung, utvecklades, och det främjade de rent kemiska kunskaperna.

Paracelsismen hade mycket från alkemin med sig i bagaget. Den som under 1600-talets första hälft framför andra utvecklade Paracelsus lära i riktning bort från alkemin, var Johann Babtista van Helmont. Visserligen trodde han liksom Paracelsus att man genom transmutation och med hjälp av de vises sten kunde framställa guld, men han gick inte med på att de vises sten också skulle vara livselixiret.⁶⁴ På en rad andra punkter hade han dock en betydligt klarare uppfattning om olika kemiska processers verkliga förlopp än Paracelsus hade. Odelstierna nämner honom här och där, och uttalar sin tillfredsställelse över Helmonts syn på livselixiret ("universalem curam morborum in Lapide Philosophorum"), men kritiserar honom ett par meningars senare till förmån för Paracelsus.⁶⁵

Om man studerar Odelstiernas här aktuella brev, finner man att den paracelsistiska principiäran torde ha varit betydelsefullast för honom i fråga om arbetsätt och materieuppfattning inom kemin. Man kan anta att han omfattade ungefär samma modifierade paracelsistiska uppfattning som Urban Hjärne gjorde.⁶⁶ Svavel, kvicksilver och salter av olika slag är viktiga beståndsdelar i många av hans experiment och kemiska resonemang.

⁵⁹ Asta Ekenvall, "Om de första lärda tidskrifterna", i *Lychnos* 1941, 182.

⁶⁰ Brev 1/11 1683, Gjörwell I, 308.

⁶¹ Brev 9/1, 20/2 och 22/3 1684, Gjörwell I, 316; 318; 323.

⁶² Se Olsson, 51ff.

⁶³ *ibid.*, 23-28.

⁶⁴ Om Helmont, se *Dictionary of Scientific Biography*, VI, 253-259.

⁶⁵ Brev 1/10 1684, Gjörwell II, 267f.

⁶⁶ Olsson, 49.

Ett annat ämne som ägnas stor uppmärksamhet är antimon. Det var populärt bland 1600-talets alkemister till följd av de skrifter som utgavs under pseudonymen Basilius Valentinus.⁶⁷ Det ansågs bland annat vara alla metallers urmoder, och behandlades i stor omfattning av Ettmüller i hans *Chimia Rationalis ac Experimentalis Curiosa* (Lugduni Batavorum 1684), av Odelstierna omnämnd i brev den 4/6 1684 såsom utkommen förleden mässa.⁶⁸ Hjärne var bevisligen också mycket intresserad av just antimon, ty han omtalar det i sin berättelse över Laboratorium Chymicum från 1685. Han skriver där att han låtit skaffa antimon för medicinskt bruk, och fortsätter: "In summa Antimonium är det yppersta mineral som allena gifwer en menniska i all sin lifstijd nog att speculera och nytt att finna, och kan dess krafft ändå i många människors lifstijd ej tillfyllest utransakas."⁶⁹ Detta antimon, tre centner från Goldkronach i Bayern, förmedlades till Hjärne av Odelstierna och Linck.⁷⁰

Ett exempel kan få illustrera svårigheterna med att försöka sätta sig in i de kemiska resonemangen. Det valda exemplet är ändå lättillgängligt jämfört med andra, på så sätt att Odelstierna för en gångs skull använder sig av svenska när han diskuterar sitt försök. Han skriver om hur adepti, det vill säga de som funnit de vises sten, gör anspråk på att kunna bota alla sjukdomar, men om någon panacé (universalmedel) skall finnas, tycks man inte komma till annat än ett "sulphur anodynum", det vill säga "smärtstillande svavel". Ett sådant skall finnas i vitriol. Odelstierna ifrågasätter dess verkan, efter att ha gjort följande försök för att komma åt detta svavel: "I wintras togo Wi en gång Ungersk Vitriol och blandade med Pottaska öfwer elden, och sedan twättade ut saltet, och efter filtration blef en terra, som brände som annat swafwel, men ingen särdeles kraft har man än märkt deraf."⁷¹

En rad svårigheter kommer här till synes. 1600-talslaboranten var knappast själv medveten om dem alla. Vi kan lättare se dem. Ett problem var att erhålla någorlunda rena substanser. Andra problem var själva experimentproceduren och reproducerbarheten. Till vilken temperatur skulle man värma, och blev det olika reaktioner vid olika temperaturer? om vitriolen värms tillräckligt mycket, drivs svaveloxider ut och försvinner i gasform, och följaktligen går man i det här fallet miste om sin önskade substans. Hur pass säker kunde man vara på att betingelserna blev desamma då experimentet upprepades? Ytterligare ett problem var att konstatera vilken produkt experimentet givit. I detta fall fick man en terra utan särdeles kraft. Terra, eller jord, var ett begrepp med vid användning, vilket förstås gick tillbaka på det aristoteliska elementet jord. Man kunde skilja på många olika slags terra, men förmodligen fanns det ännu fler som man inte kunde bestämma. Dessutom skedde det säkert kemiska reaktioner både vid uppvärmningen och när saltet tvättades ut.

För vår del tillkommer dessutom några svårigheter när vi skall försöka förstå försöket. Vi vet inte de exakta experimentbetingelserna. Användes ett öppet eller slutet kärl vid uppvärmningen och hur mycket värmdes det? Vidare finns

⁶⁷ Partington, 299.

⁶⁸ Brev 4/6 1684, Gjörwell II, 257.

⁶⁹ En kort Berättelse Om det Konungzliga laboratorio..., UUB D 1507, 5.

⁷⁰ Brev 26/12 1683, 9/1, 20/2 och 22/3 1684, Gjörwell I, 311; 316; 323; brev 4/6, 25/6, 23/8 och 25/11 1684, Gjörwell II, 257; 262; 264; 271. 3 centner = 300 skålpund, 127,5 kg om svenska mått använts.

⁷¹ Brev 25/6 1684, *ibid.*, 261.

det ett problem i identifieringen av substanserna. Pottaska är ett välkänt ämne, kaliumkarbonat, men ungersk vitriol ger två alternativ. I allmänhet menades därmed blå vitriol, det vill säga kopparsulfat, men på de brittiska öarna menade man vanligen med ungersk vitriol grön sådan, eller järnsulfat.⁷² Allt som allt finns det flera möjligheter till vilket försök som Odelstierna verkligen utförde och vad resultatet blev, eller skulle ha blivit.

Hur förhöll sig Odelstierna till de alkemistiska strömningar som fanns? Urban Hjärne visade sig flera gånger optimistisk när det gällde att med mer eller mindre alkemistiskt betonade metoder öka utvinningen av ädlare metaller i Sverige.⁷³ Väldig är också hans tilltro till den år 1707 avrättade sachsiske generalen Otto Arnold Paijkull, vilken genom att påstå sig kunna göra guld sökte rädda livet.⁷⁴ Hjärnes son Erland Fredrik vittnade beklagande om att fadern ägnade mycket tid åt att finna de vises sten.⁷⁵ När Odelstierna kommit hem till Sverige igen och tagit tjänst inom Bergskollegium, fick han flera gånger vara med och utvärdera olika projekt där det gällde att förbättra utvinningen av framför allt koppar.⁷⁶ Samma sak gjorde han också under sin andra resa 1690-92.⁷⁷ Oftast rörde det sig om tyskar som presenterade någon metod för detta, och ofta nog skulle det ske genom alkemistiskt anstrukna metoder. En av dessa tyskar, Johann Kunckel, av Karl XI sedermera adlad med namnet von Löwenstern, skall omnämnas här. Han förefaller ha varit en ganska typisk tysk kemist, i tjänst hos flera furstar. Han avvisade alkemisternas mysticism, men menade ändå att metaller kunde transmutteras till guld. Mest känd är han som uppfinnare av det röda rubinglasat.⁷⁸ Till Sverige kallades han så småningom för att delta i förbättrandet av kopparsmältningprocessen vid Stora Kopparberget. Just Kunckel tycks nu Odelstierna inte ha haft så mycket med att göra, men den ryktbarhet som omgav dessa vetenskapliga eller pseudovetenskapliga lyckosökare, bevisas på ett tydligt sätt av att han i sina brev ändå har en hel del att meddela Hjärne i fråga om Kunckel. Det rör sig närmast om skvaller, gärna angående de vetenskapliga dispyter denne hetsige man råkade in i.⁷⁹ Odelstierna läste uppenbarligen hans skrifter, och han sammanträffade också med Kunckels son vid ett tillfälle i Leipzig.⁸⁰

Kunckel är bara ett exempel på en tydligen ganska vanlig företeelse i dåtidens Europa: kemisten som säljer sina mer eller mindre alkemistiskt färgade hemligheter till furstar eller högadliga personer under förespeglning att förmera deras eller landets tillgångar. Odelstiernas brev vittnar om det. Han nämner ofta att han träffat eller hört talas om någon som är på jakt efter de vises sten, men hans skepsis tycks tillta ju mer han ser och hör utan att han samtidigt finner några som helst bevis för att guldframställning på konstgjord väg skulle vara möjlig. I början var han nog emellertid inte helt främmande för den tanken. I ett

⁷² Maurice P. Crosland, *Historical Studies in the Language of Chemistry*, Canterbury 1978, 84.

⁷³ Nils Zenzén, "Från den tid, då vi skulle transmuttera järn till koppar och få lika mycket silver i Sverige som gräberg", i *Med hammare och fackla* VII, 1936, 90.

⁷⁴ Lindroth, *Stormaktstiden*, 524.

⁷⁵ Brev från E. F. Hjärne till Gjörwell, Gjörwell III, 263f.

⁷⁶ Zenzén, 94ff; 107ff; 119ff.

⁷⁷ *ibid.*, 98ff.

⁷⁸ *Dictionary of Scientific Biography* VII, 524f.

⁷⁹ Brev 20/2 1684, Gjörwell I, 318f; brev 4/6 1684, Gjörwell II, 257.

⁸⁰ Brev 25/11 1684, *ibid.*, 272; brev 20/2 1684, Gjörwell I, 319.

brev skriver han, bland annat apropå att mercurius antimonii anses skola förgylla silver, att "Om vår Herre ser, at slik wetenskap mig är nyttig, lærer han wäl i sinom tid den förläna, wo nicht, så njuta wi ändå dageligen 1000 wälgärningar, som så höga äro."⁸¹ Men mycket snart visar han prov på en i högsta grad kritisk inställning, då han berättar hur han avslöjat en bedragare som försökt sälja sina förmenta kunskaper.⁸² Han återkom senare med kritiska kommentarer om alkemisterna, "som snart lära förgifta hela Europa, särdeles lærer hela Freiberg snart blifwa Guld".⁸³ Däremot behöll han tron på att naturens egna krafter, utan mänskligt ingripande kunde transmutera metaller.⁸⁴

Som ytterligare en slående illustration till vad som ovan sagts om den alkemistiska marknaden i Europa, skall vi se på en person som i sin samtid måste ha varit beryktad, även om han nu förefaller att vara bortglömd. Det är Johann Otto von Hellwig, eller Helbig (1654-98). Denne hade vistats några år i Batavia på Java, verksam som läkare, och där hade han också givit ut en bok med titeln *Introitus in Veram et Inauditam Physicam* (Batavia 1678).⁸⁵ Han påstod sig känna de vises sten, men använde den inte för att framställa guld, utan enbart i medicinens tjänst. Tillbaka i Tyskland gav han sig dock på transmutationskonsten, med hjälp av något som han kallade *Tessa*. Han företog en odysseéartad resa genom Europa, och kom i åtnjutande av ärebetygelser från flera av dess krönte huvuden. En liten del av denna hans resa får vi följa i Odelstiernas brev, intressant för sin egen skull, men också för att Odelstiernas ganska raljanta kommentarer säger något om skribenten själv och hans inställning till den typen av verksamhet. Vi låter breven tala direkt:

Helbig har i förra weckan warit här en natt, kommande från England, där han blifwit Riddare, håller sig som en Grefwe, har i Holland fått en Grefwinna till Gemål. Säjes ock hafwa wist Boyle och andra curiosis någon lenem solutionem auri, som de ej förmodat. Något särdeles måtte han kunna, men at han skal vara adeptus tror jag ej, ty då blefwe han wäl wid jorden. Eljest är han, som Herr Doctorn berättar, något wurmaktig, derföre han ock merendels med missgunst bortkommer ifrån sina Patroner. (Leipzig 26/12 1683)⁸⁶

Helbig har åter rest här om dagen här igenom, och har hållit sig styft wid Hofwet, beskänkt Churförsten med en Smaragd af 1500 R:dalers värde, men efter nogare ransakning befunnits en fluss af achtzehen Pfennige. (Leipzig 9/1 1684)⁸⁷

Herr Doctorns förmaning, de vitando opere transmutationis, skal wara mig för en regel, fast jag ej så högt aspirera bör, non volat in buccas assa Columba meas, som hon gjorde på Helbig. Han har en Månadstid uppehållit sig i Jena, där han höll anseende och estat af en Cavallier, förande alla sina discurser på Statswäsende, som han en wäl qualificerad

⁸¹ Brev 25/11 1684, Gjörwell II, 273.

⁸² Brev 23/1 1685, *ibid.*, 280. Hjärnes positiva och O:s kritiska inställning till guldmakeri har tidigare behandlats av Zenzén, 89ff.

⁸³ Brev 19/11 1685, Gjörwell II, 292.

⁸⁴ Zenzén, 90.

⁸⁵ *Biographisches Lexikon hervorragende Ärzte aller Zeiten und Völker* III, Berlin & Wien 1931, 150.

⁸⁶ Gjörwell I, 313.

⁸⁷ *ibid.*, 317.

person af widlyftigt wandrande och språks kunskap presenterar. I Medicinske raisoner och slikt har han sig alsintet utlåtit. Han gick sedan på Nürnberg, och wille så widare åt Engeland, sina 60000 R:dalers gods att besittja. Hans Tessam, som Herr Doctorn nämner, har jag en gång eller annan under händer hafwit och par curiosite destillerat, befunnit altid något roligt at speculera på, efter hon gifwer en pusserlig residentiam och med starkare eld et Sal volatile & oleum. [...] Men så länge Helbig inga bättre prof wisar än härtils, så må Caspar bygga pån. [...] Men det undrar mig, at die Herren Pseudo-Adepti ropa så Gud til wittne, hwilken dock ej låter gäcka sig. (Leipzig 22/3 1684)⁸⁸
 Helbig är nu i Wien, und wil sich zum Reichs-Fürsten machen lassen. (Freiberg 19/11 1685)⁸⁹

När Odelstierna anlände till Leipzig lät han skriva in sig vid universitetet.⁹⁰ Han kontaktade också professorn i anatomi och kirurgi Johannes Bohn, vilken även var verksam som kemist. Även denne hade Hjärne träffat på sin tyskländsresa. Såsom läkare företrädde Bohn tidens nya anatomiska och fysiologiska upptäckter, och var en av dem som inom fysiologin helt övergav Galenos läror.⁹¹ Han ville i första hand ge fysiska förklaringar till vitala processer. Han var väl insatt i iatrokemin, men förhöll sig i mångt och mycket kritisk mot den. Odelstiernas eget omdöme om Bohn är att "han har mycket subtila saker i sina skrifter, men dock mäst slikt, som beror i en eftertänkelig speculation mera, än idkade experimenter".⁹² Odelstierna följde ett collegium chirurgicum hos Bohn på hösten 1683, men tänkte sig inte fler, eftersom han var nog upptagen med sina laborationer. Däremot avsåg han att själv hålla ett collegium mathematicum på Bohns uppmaning. Vad som meddelades vid andra kollegier har han säkert inhämtat genom andras förda anteckningar. Strax före jul 1683 opponerade han mot Bohn "de Digestione" till dennes nöje.⁹³

Odelstierna har också en del att berätta om sin tids medicin. Även här tycks han ge uttryck för en sund skepticism inför det enorma utbud av panacéer, elixir, tinkturer och medikamenter som förekom. Vid sin ankomst till Tyskland gör han en jämförelse mellan vad han dittills sett och stockholmska förhållanden, vilken utfaller till Stockholms fördel i fråga om tillgången på bra läkare och apotekare, "ty [...] här äro de altid oense. Särdeles Tröpfen-Doctores Meliores sc. Chymici och Bötten-Doctores Galenici plurima miscentes".⁹⁴ Han skriver senare aporå på medikamentutbudet: "Lärer [...] wara alrabäst, om man kunde upfinna några särdeles goda Medicamenter, som wiss och extraordinair werkan hade, men det är ynkeligit, at ibland så många 100:de Officinal man snart icke wet, hwilket man utwälja skal."⁹⁵ Han skriver också att "nu är beklageligit, at man slike panaceer allenast i böckerna och hufwuden finner, och dock intet i ljuset kan bringa, det är godt at wara Medicus med munnen eller pennan, men

⁸⁸ *ibid.*, 321f.

⁸⁹ Gjørwell II, 293.

⁹⁰ *Die üüngere Matrikel der Universität Leipzig 1559-1809*, II, Leipzig 1909, 317.

⁹¹ *Dictionary of Scientific Biography*, II, 237.

⁹² Brev 25/11 1684, Gjørwell II, 271.

⁹³ Brev 1/11 och 26/12 1683, Gjørwell I, 309; 314f.

⁹⁴ Brev 13/10 1683, Gjørwell I, 305.

⁹⁵ Brev 7/5 1684, *ibid.*, 327.

när patienten kommer fordras annat".⁹⁶ Själv bekänner han sig tämligen oförbehållslöst till Paracelsus, vad gäller synen på sjukdomar och deras botande, även om han inte tycks tro på de vises sten.

En bisarr kuriositet, som för en enda gång låter världshändelserna avspeglas i breven, skall få avsluta detta avsnitt. Annandag jul 1683 skriver Odelstierna ett långt brev hem till Hjärne, vari han bland annat berättar följande: "Herr Linck har i dessa dagar bekommit ifrån Wien 100 Turkehufwun, hwilka otalig myckenhet af folk hafwa besedt. Jag wil ock i dag för curiositet skul skicka et öfwer til Herr Doctorn, som är tämmeligen beskråmat".⁹⁷ På detta makabra sätt får vi alltså ta del av att det kristna Europa lyckats stoppa turkarnas framryckning över kontinenten genom slaget vid Wien på hösten 1683. Vad Linck skulle med så många som 100 otrognas huvuden till är obekant, liksom vad Hjärne gjorde med sitt exemplar när han väl fått det. Det levererades i en ask tillsammans med antimonet från Goldkronach.⁹⁸ Förmodligen hamnade det väl i något naturaliekabinett, för att bland andra naturens märkvärdigheter beskådas av vänner och kolleger.

Leipzig och Freiberg. Proberkonsten.

Odelstiernas tredje lärare i Leipzig var en doktor Helzel, vilken undervisade honom i proberkonsten, som Odelstierna efter Hjärnes inrådan inlätit sig på.⁹⁹ Proberkonsten fanns väl utvecklad sedan medeltiden och behandlades i flera skrifter, så kallade *Probierbüchlein* och i Georg Agricolas standardverk *De Re Metallica*. Odelstierna hade införskaffat denna, och omnämner ett par *Probierbüchlein* och *Mathesius Bergpostill*, vilka fanns att köpa.¹⁰⁰ Johan Mathesius hade varit Luthers gode vän, och givit ut dennes "bordssamtal", samt en skrift med titeln *Sarepta oder Bergpostill sampt der Joachimsthalischen Kurtzen Chroniken* (Nürnberg 1562), med ett numera kulturhistoriskt intressant innehåll. Viktigast, för att inte säga oumbärlig, var proberkonsten då man utvann ädla metaller, eftersom deras malmer är så låghaltiga. I Sverige var det också vid Salberget och Hällefors silververk man påträffade proberare och välförsedda proberkammare. Vid Stora Kopparberget var dock förhållandena sämre. Under 1600-talet tycks probering endast ha förekommit sporadiskt där.¹⁰¹ År 1685 föreslog Urban Hjärne förgäves att man borde hålla en proberare i Falun för att efterse att utvinningen skedde med bästa resultat.¹⁰² De proberkunniga i Sverige torde ha varit få, i alla fall de som var välutbildade, varför de kunskaper Odelstierna inhämtade i denna konst var garanterade att komma till gagn, antingen i Laboratorium Chymicum, i Bergskollegiums proberkammare eller ute i bergmästardistriktet.

Odelstiernas lärotid hos Helzel avbröts i början av januari 1685, då denne plötsligt avled. Han menade på sitt yttersta att laborerandet var orsak till hans

⁹⁶ *ibid.*, 328.

⁹⁷ Brev 26/12 1683, *ibid.*, 313.

⁹⁸ Brev 9/1 1684, *ibid.*, 316.

⁹⁹ Brev 11/10 1684, Gjörwell II, 270.

¹⁰⁰ Brev 1/10 1684, *ibid.*, 267.

¹⁰¹ Lindroth, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*, 2 vol., Uppsala 1955, II, 223f.

¹⁰² En kort berättelse Om det Konungzliga Laboratorio..., UUB, D 1507, p. 3.

sjukdom och död, och strax efter blev även Odelstierna sjuk, "och så spriddes i hela Staden, at wi hade os til döds alla begge laborerat".¹⁰³ Odelstierna, som blott drabbats av förstoppning, tillfrisknade emellertid snart. Vid Helzels död hade han och Odelstierna i stort sett hunnit med vad som tänkt var inom proberkonsten, vad som återstod finge Odelstierna senare inhämta i Freiberg.¹⁰⁴ Några utförligare uppgifter om studierna hos Helzel ges inte, men man kan förmodligen skaffa sig en hygglig uppfattning om dem genom att läsa Agricolas bok VII i *De Re Metallica*, som vi ju sett att Odelstierna ägde. Bok VII ägnas helt åt proberkonsten.

Efter Helzels död var det Odelstiernas avsikt att så fort som möjligt komma vidare till Freiberg för att fortsätta sina studier i proberkonsten. Hans avresa dit fördröjdes dock eftersom han önskade ta del av Helzels efterlämnade manuskript, men dennes egendom var enligt stadens sed förseglad i åtta veckor efter dödsfallet, och kort efter det att den tiden förlupit, avled även Helzels änka, varpå ny försegling följde, denna gång i fyra veckor. Under mellantiden passade han på att besöka en magister Rothmaler i Rudolstadt, som han gjort bekantskap med i Leipzig. Samtidigt tog han tillfället i akt att bese de Saalfeldtska bergverken i Thüringen.¹⁰⁵

Odelstierna ger ganska utförliga upplysningar om Rothmaler, vilket är värdefullt eftersom denne inte finns nämnd i de vanligaste biografiska samlingsverken.¹⁰⁶ Han var ursprungligen präst, men hade lärt sig kemi av sin bror Ludwig, verksam i Augsburg och anonym utgivare av skriften *Particulare ex universali* (1677). Brodern hade avlidit tre år tidigare, och då hade vår Rothmaler ärvt honom, och på grundval av sina tidigare lärdomar och broderns manuskript utvecklade han en egen process, en *particulare*, det vill säga en för transmutationer använd tinktur som ej är av full verkan, och därför bara förvandlar ytan eller en mindre del av ett metallstycke oädel metall till guld.¹⁰⁷ Sitt manuskript härom (vilket även Odelstierna lyckats komma över) sålde han till kurfursten Johann Georg III av Sachsen, vilken vidare övertalades att köpa Rothmalers *particulare* för 2000 riksdaler, varpå kurfurstens laborant vid tiden för Odelstiernas besök tillbringat ett halvt år i lära hos Rothmaler.¹⁰⁸ I nästa brev, från Freiberg, skriver Odelstierna inte utan tillfredsställelse apropå Rothmaler: "Jag är en stark Thomist, ty jag har wisat honom många absurditeter, som han aldrig kan undgå."¹⁰⁹ Än senare talar han om "den betrügeliche Rothmaler", och att han "praestanda ej prestiren kan".¹¹⁰ Rothmaler

¹⁰³ Brev 23/1 1685, Gjörwell II, 279.

¹⁰⁴ *ibid.*

¹⁰⁵ Brev 11/4 1685, *ibid.*, 282f.

¹⁰⁶ Troligen är magister Rothmaler identisk med den Johann Elias R., om vilken Zedler skriver: "der Welt-Magister von Rudolstadt, [...] gab heraus 6 Zeit-Predigten, Rudolstadt 1667 in 4.", Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste.*, Leipzig & Halle 1742, 32, sp. 1216. Hans bror är emellertid helt visst den Ludovicus R., om vilken Jöcher skriver: "ein Chymicus zu Augspurg, lebte 1677, und edirte ohne seinen Nahmen *particulare ex universali*", Christian Gottlieb Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon III*, Leipzig 1751, sp. 2252.

¹⁰⁷ Karl Christoph Schmieder, *Geschichte der Alchemie herausgegeben und eingeleitet von Franz Strunz*, Halle 1832, Wien-Dornbach 1927, 2.

¹⁰⁸ Brev 11/4 1685, Gjörwell II, 283.

¹⁰⁹ Brev 21/5 1685, *ibid.*, 287.

¹¹⁰ Brev 27/9 1685, *ibid.*, 288f.

tycks alltså vara ytterligare ett exempel på den kategori kemister som Kunckel och Helbig tillhörde.

Redan föregående sommar, med början i slutet av juni 1684, hade Odelstierna tillsammans med Linck och några andra, och med Helzel som anförare, gjort en resa till de sachsiska bergsstäderna.¹¹¹ Denna resa var en förberedelse för hans tilltänkta vistelse i Freiberg. Bergsbruket i dessa trakter, nordsidan av Erzgebirge, var välutvecklat sedan medeltiden. Här bröts silver, tenn, bly, koppar, järn och än flera metaller. Vitriol och svavel producerades också, och det fanns manufakturer av olika slag. Under sommarresan besöktes bland annat Marienberg, Wolkenstein, Annaberg, Geyer, Schneeberg och Zwickau, däremot inte Freiberg. Odelstierna knöt kontakter med folk och planerade att besöka dessa platser omigen i framtiden. Han framhåller att man måste lära känna de olika mineralen och de orter de kommer ifrån för att rätt kunna bedöma dem och deras halt, och att det inte räcker med allmänna kunskaper, utan att man behöver stor erfarenhet för detta.¹¹² Han samlade redan förut mineral, och hade även intresserat Linck för den saken.¹¹³ Lincks mineralsamling kom att bli en del av ett stort naturaliekabinett som byggdes upp av honom och hans efterkommande. Det övergick 1841 till furst Otto Victor I av Schönberg-Waldenburg, och ägde fortfarande bestånd på 1930-talet.¹¹⁴

Kring månadskiftet april-maj 1685 anlände Odelstierna till Freiberg, där han inlogerade sig hos Gabriel Süssmilch, hans lärare i proberkonsten på platsen.¹¹⁵ I december året innan hade han bett Hjärne om rekommendationer till Süssmilch.¹¹⁶ Även denne hörde alltså till dem som Hjärne lärt känna på sin resa. Odelstierna uttalade nu sin önskan att få lärbrev i proberkonsten av Süssmilch, varför han var tvungen att genomgå densamma omigen och fullkomligen lära vad som felades honom. Han utnyttjade också vistelsen i Freiberg med omnejd till att bese de olika bergverksanläggningarna och smältverken. Han var också nere i gruvorna, inte utan strapatser, och han ägnade sig åt markscheideri, det vill säga gruvmätning.¹¹⁷ Han sammanbragte åt sig en uppsättning instrument och verktyg som behövdes vid probering ("wille önska, at jag dem hemma hade").¹¹⁸ Han önskade också veta av Hjärne "om icke i Sverige goda Probirofen göras, och om eljest slika instrumenter där til finnande äro, at jag ej de grofwaste saker behöfwer medsläpa. Goda wigter wil jag för al ting i Holland eller annorstädes köpa."¹¹⁹ Han samlade fortfarande manuskript, "har i dessa dagar hopp på hela Segerhyttans inrättande och beschickungen".¹²⁰ Denna hytta låg strax i närheten av Freiberg, och där bedrevs en verksamhet som man inte ägnade sig åt i Sverige, nämligen utvinning av det silver som fanns i kopparen genom segring. Denna metod hade använts länge på kontinenten. I korthet går den ut på att man blandar kopparen med bly, varefter blyet, som har lägre

¹¹¹ Brev 23/8 1684, *ibid.*, 264.

¹¹² *ibid.*, 264f.

¹¹³ Brev 20/2 1684, Gjörwell I, 319.

¹¹⁴ Fischer, 276.

¹¹⁵ Brev 21/5 1685, Gjörwell II, 285.

¹¹⁶ Brev 17/12 1684, *ibid.*, 278.

¹¹⁷ Brev 21/5 1685, *ibid.*, 285f.

¹¹⁸ Brev 27/9 1685, *ibid.*, 288.

¹¹⁹ *ibid.*, 289.

¹²⁰ *ibid.*, 288.

smältpunkt än koppar, smälts ut. Silvret följer då med. Silver och bly skiljs sedan åt genom så kallad dragning.¹²¹

Man hade den uppfattningen att stora mängder silver gick förlorade för Sveriges del eftersom man inte vinnlade sig om att utvinna silvret i den koppar som exporterades. Odelstierna berörde denna process återigen i reseberättelsen från sin andra europaresa.¹²² Hans beräkningar visade att den svenska kopparen innehöll 6 lod silver på centnern, det vill säga ungefär två vikt-promille. Till Segerhyttan återvände Odelstierna flera gånger, och försökte på alla sätt lära sig så mycket som möjligt om arbetet där.¹²³ Härvidlag kom han nog in på rent industrispionage, för att använda en modern term, en sysselsättning som under hans andra resa utövades med kunglig sanktion. Den 11/11 1685 rapporterade han till Hjärne att han var klar med proberväsendet och hade fått ut sitt lärbrev.¹²⁴

Till Frankrike, England och Holland

Kommande vinter tillbragte Odelstierna åter i Leipzig, med fullföljande av de medicinska studierna hos professorerna och med laborationer hos Linck.¹²⁵ Han tänkte också hålla ett Collegium practicum examinatorium, "at jag här i Tyskland kan göra ifrån mig så mycket, som en discens in praxi bör hämta, tils han sjelf skrider til praxin".¹²⁶ På sommaren 1686 gav han sig slutligen av från Leipzig och Sachsen och reste ut i Mellaneuropa. Som förut sagts blir breven nu mindre utförliga, och det är omöjligt att säkert avgöra om det beror på Odelstierna eller på Gjörwells urval. I alla händelser gick resan relativt snabbt. Han for igenom Böhmen och via Nürnberg, Frankfurt am Main, Heidelberg och Strassburg kom han till Paris i mitten av augusti.¹²⁷ I Strassburg besökte han en doktor Boecklers laboratorium och besåg "de sköna Brackendorfers Mineralier, som nu skola tillika med de andra Naturalierna och Artificial saker distraheras".¹²⁸ Till London kom han en av de första dagarna i november, och där liksom i Paris sökte han upp sådant "som sagts wara något curieust".¹²⁹

Odelstiernas omdöme om England är inte vidare smickrande. "Ingen ort har jag så nödigt quitterat", säger han, "och det mera för Ängelsmannens wetenskap, än för hans uprigtighet".¹³⁰ Han beklagar sig över att man måste betala för sig om man skall få veta något som är värt att veta, vilket är svårt för den som har ont om pengar. På universiteten utträttades sällan något, menade han, och även där var det fråga om att man måste betala väl för sig.¹³¹ Den ende engelske vetenskapsman han nämner vid namn är Robert Boyle. Denne var känd för att gärna ta emot utländska gäster, bland annat med förhoppningen att kunna få reda

¹²¹ Lindroth, *Stora Kopparberg* II, 325f.

¹²² Erik Odhelius, *Relation om de utländska bergwerken*, UUB H 602, 101.

¹²³ Brev 11/11 och 5/12 1685, Gjörwell II, 291; 294.

¹²⁴ *ibid.*, 291.

¹²⁵ *ibid.*, 292; Brev 3/2 1686, *ibid.*, 295.

¹²⁶ Brev 11/11 1685, *ibid.*, 292.

¹²⁷ Brev 24/6 och 15/8 1686, *ibid.*, 298f; 300.

¹²⁸ *ibid.* Brackendorfer är troligen identisk med den av Zedler omnämnde Elias Brackenoffer (O:s eller Gjörwells felstavning?), som levde i Strassburg i slutet av 1600-talet. Zedler, 4, Sp. 975.

¹²⁹ Brev 15/11 1686, Gjörwell II, 300.

¹³⁰ Brev 27/12 1686, *ibid.*, 301.

¹³¹ *ibid.*, 301f.

på ett och annat rön. Han hade sedan 1680 ett laboratorium i London.¹³² Om Boyle skriver han sålunda:

Jag satt ibland hos Boyle och såg med lust uppå, at så snart något nytt i hufwudet kom, woro Mathematiska machiner, instrumenter, handtlangare etc. strax färdiga til hands. Han har mycket at tacka främmande före, ty han är kloker at fiska, och låss uptäcka något igen, sed non magni pretii. Jag wille på sistone ej gå til honom, efter han et och annat så noga wille utfråga, som mig dock mycket arbete kostat. Han är nu gammal och gjorde wäl, at han dödde med reputation och låte blifwa vidare skrifwa, ty hans saker äro ej ingenii acutoris.¹³³

I London sammanträffade han också med sin bror Lars, som även han befann sig på resande fot. Bröderna slog följe tillbaka till kontinenten i slutet av november och kom så småningom till Bryssel. Något tidigare på hösten hade han fått en inbjudan från medicinska fakultetens dekanus i Reims om att komma dit och förvärva doktorsgraden.¹³⁴ Därför reste han dit från Bryssel och disputerade den 10/1 1687, på en avhandling med titeln *Observationes Chémico-Metallurgicas circa ortum & Effluvia Metallorum* (Bruxellis 1687).¹³⁵ Det är en liten skrift där själva avhandlingen ryms på drygt sjutton sidor. Titelsidan nämner inget om vem som presiderat under disputationen, så man får väl därför utan vidare anta att Odelstierna författat den själv, vilket också styrks av dess innehåll. En ytlig undersökning ger nämligen vid handen att texten bygger på vad han inhämtat vid sin vistelse i Leipzig och Freiberg. Avhandlingen tillägnade han presidenten i Bergskollegium Fabian Wrede, och tillägnet är undertecknad med Cliens humillimus Ericus Odhelius. Ordet cliens antyder att han betraktat Wrede som patronus, av vilken anledning är okänt. Det finns ingenting i breven som antyder att Odelstierna till exempel redan skulle ha lovats en tjänst i Bergskollegium, eller att Wrede skulle tillhöra hans gynnare. Båda möjligheterna står väl till buds. Faktum är ju att han tämligen omedelbart efter sin hemkomst inträdde som auskultant och tillförordnad proberare i Bergskollegium.¹³⁶ I slutet av avhandlingen finns en dikt, skriven på engelska av hans bror, och tillkommen med anledning av deras möte i London och gemensamma brysselresa.¹³⁷ Vidare finns en gratulation på franska, skriven av en Sven Dimberg, som vid denna tid också befann sig ute på resor, och som Odelstierna uppenbarligen träffat i Paris.¹³⁸

Själv gör inte Odelstierna något väsen av disputationen, utan skriver endast i nästföljande brev att han "gjort en resa till Reims och är nu kommen till denna orten", det vill säga Leiden, där han fann studierna vara något livligare än på

¹³² Partington, 490.

¹³³ Brev 27/12 1686, Gjørwell II, 302. Jfr även en annan samtida beskrivning i R. T. Gunther, *Early Science in Oxford I*, Oxford 1923, 10.

¹³⁴ Brev 15/11 1686, Gjørwell II, 300.

¹³⁵ Brev 8/2 1687, *ibid.*, 303.

¹³⁶ Almquist, *Bergskollegium och Bergslagsstaterna 1637-1857*, Stockholm 1909, 252.

¹³⁷ Angående denna dikt se Kleberg, "Engelskspråkig diktning i stormaktstidens Sverige" i *Lychnos* 1942, 151 ff.

¹³⁸ Dimberg (adl. Dimborg) blev sedermera akademibibliotekarie i Åbo, sedan matematikprofessor i Dorpat, slutligen lagman. Elgenstierna, II, 268.

andra håll.¹³⁹ Där inskrevs han vid universitetet den 21/2 1687, och han kungjorde för Hjärne sin avsikt att ägna sig något åt matematiken.¹⁴⁰ Några månader torde han ha stannat i Leiden, men det sista brevet från resan som är publicerat kom från Amsterdam, avsänt den 27/5 1687. Däri gratulerar han Hjärne med anledning av dennes utnämning till assessor, och anger sin tänkta resväg hemöver, vilken skulle gå över Kassel, Goslar, Helmstedt och Lüneburg, eller från Helmstedt till Berlin och sedan över Stettin eller Stralsund.¹⁴¹ Vilken väg det blev vet vi inte, och heller inte vad som kan ha hänt på hemvägen. Detta brev innehåller också ett slags sammanfattning av resan. Han skriver så här:

Jag har nu på denna min resa sökt, at bringa den wetenskapen, som jag applicerat mig på, til den point, som krafter och medel kunna tillåta, och icke succumbere labori in limine scientiæ, wäl wetande, at Pufendorf gifwer de Swenska skuld, at de äro wäl habile at fatta en konst i begynnelsen, men hafwa sällan tålmod, at föra en til ända.¹⁴²

Till vad ända Odelstierna förde sin konst, skall vi se lite närmare på.

Efter hemkomsten

Vi har ovan sett hur Odelstierna tämligen systematiskt bedrivit sina studier under resan. Vi har också sett att hans studier sammanhölls av ett slags bildningsprogram som omfattade medicin, farmaci, kemi och bergsvetenskap. Det hela ger intryck av att vara resultat av en god planläggning från början, med utrymme för variationer och ändringar efter hand.

I bakgrunden skymtar hela tiden Urban Hjärne, inte bara som mottagare av breven. Han har troligen hjälpt till att ordna finansiering och bistått med rekommendationer till åtskilliga lärda personer, och därmed haft stort inflytande både på vartåt resan gick och över vilka som blev Odelstiernas lärare. Under hela resans gång fungerade han som rådgivare och samtalspartner i såväl vetenskapliga och studiemässiga som personliga spörsmål. Han till och med föreslog Odelstierna ett lämpligt äktenskapsparti, tyvärr okänt vilket. Den tilltänkte brudgummen avvisade emellertid tanken, menande att en sådan sak fordrade noggrant övervägande.¹⁴³

Att det fanns planläggning bakom resan antyder att det också fanns ett någorlunda klart formulerat mål för studierna. Odelstierna ger inga direkta antydningar om vad han själv skulle önska, men tanken var nog att han skulle komma att stå någonstans vid Hjärnes sida. Dock ger han på ett ställe uttryck för en enkel önskedröm som nog varje vetenskapsman, eller för den delen vem som helst, oberoende av tid och rum, kan känna igen sig i, endast med utbyte av ämne, samtidigt som han föreslog en arbetsfördelning för de svenska vetenskapsmännen, till vetenskapens främjande. Han skriver: "Den som blefwe i sin dar så lyckelig, at man finge en liten ensam ort til boställe och dagligt bröd

¹³⁹ Brev 8/2 1687, Gjörwell II, 303.

¹⁴⁰ *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV*, Leiden 1875, sp. 689. Brev 8/2 1687, Gjörwell II, 303.

¹⁴¹ Brev 27/5 1687, *ibid.*, 304.

¹⁴² *ibid.*, 304f.

¹⁴³ Brev 11/4 1685, *ibid.*, 284.

derwid, så kunde man dock in Chymicorum scriptis och mera dagliga små laboribus hafwa största förnöjelse, särdeles om de Swenska Medici wille partera materier emellan sig at utgrunda, så kunde de bringa det högre, än kanske något annat land".¹⁴⁴ Hjärne föreslog honom uppenbarligen vid ett par tillfällen någon anställning, om vars närmare beskaffenhet ingenting framgår.¹⁴⁵ Odelstierna tackade givetvis, och ville gärna gå in på det framställda förslaget, men uttalade samtidigt sina tvivel på "at Konungen skulle wilja på slikt någon omkostnad göra, särdeles efter han eljest intet kostar på Academien, och om någon Donation blefwe, wore den owiss".¹⁴⁶ Av detta kan vi åtminstone sluta oss till att det bör ha handlat om att inrätta en ny tjänst på statens bekostnad.

Hjärne var vid denna tid djupt engagerad i Laboratorium Chymicums uppbyggnad och befästande. Det ligger nära till hands att det var där han ville placera Odelstierna. I den berättelse över laboratoriet som han satte upp år 1685, anger han de skäl som funnits för dess inrättande och vilka uppgifter det hade omhand.¹⁴⁷ De var som följer:

1. Allehanda mineralier och Malm serdeles de inländska, hwad nytta uti dem kan wara til finnandes effter handen att utransaka.
2. Att genomleta naturens hemligheter och see huru dess Principia sä wäl Chymica som Physica sig uti alla dess Regnis mineralii vegetabli och animalii med hwarandra concordera derigenom någon wissare grund uti naturens speculationer att erhålla.
3. Igenom samma grund få nya Inventioner som kunde lända velut et sociati civili til gagn och goda.
4. Att uppsökia någre nya medicamenter af större krafft och bättre wärkan än de gemena som elljest i Apotheken förarbetas särdeles af inländske materialier.
5. Betiena dem fattigom med medicamenter [...].
6. Betiena Milicen med Medicamenter i deras fältkistor [...].
7. Hwad som sålunda uti naturens kundskap samt i medicinens förfarenheet är funnit och wunnit, låta til hans Maj:tz höga beröm fäderneslandet til heder, och den allmenna nyttan til befordring så wäl här som i andra länder skier publicera.

Som vi ser finns det en stor överensstämmelse mellan dessa punkter och Odelstiernas bildningsprogram. Han borde ha varit idealisk som tjänsteman i Laboratorium Chymicum. Förutom Hjärne fanns i laboratoriet en laborant anställd, och man kan lätt föreställa sig att Hjärne gärna såge staben utökad med en gediget skolad medarbetare för att befodra den vetenskapliga verksamheten. Ändå nämner han inget om några sådana planer i sin berättelse, men när han skrev den var läget för laboratoriet inte sådant att en tanke i den riktningen utan vidare borde framföras. Laboratoriets existens var rentav hotad, främst till följd av att Hjärne förlorat sina främsta gynnare, Sten Bielke, Bergskollegiums

¹⁴⁴ Brev 25/6 1684, *ibid.*, 263.

¹⁴⁵ Brev 25/11 1684 och 23/1 1685, *ibid.*, 273f., 281.

¹⁴⁶ *ibid.*

¹⁴⁷ En kort Berättelse Om det Konungzliga Laboratorio..., UUB D 1507, p. 1f.

president till sin död i september 1684, och Klas Fleming, kungligt råd, död i juli 1685. Han var också utsatt för kritik från olika håll, bland annat från Stockholms apotekare, som förlorade kunder till honom.¹⁴⁸ Under sådana omständigheter var det naturligt att inte offentliggöra några vidlyftiga utvidgningar av verksamheten, utan endast försvara det som redan fanns.

Odelstierna inträdde efter sin hemkomst som auskultant och tillförordnad proberare i Bergskollegium. Han avlade sin auskultantsed inför kollegiet den 18/10 1687.¹⁴⁹ Året därpå blev han bergmästare i Nya Kopparberget och 1689 tillika direktör för Hällefors silververk. 1690-92 genomförde han på Kungl. Maj:ts uppdrag en resa i Europa bland annat för att undersöka kopparmarknaden. Avsikten var att hans erfarenheter, nedtecknade i en vidlyftig berättelse, skulle ligga till grund för prissättningen på det för Sveriges utrikeshandel så viktiga järnet och kopparen.¹⁵⁰ År 1691, fortfarande utrikes, fick han förflyttning till bergmästartjänsten i Öster- och Västerbergslagen, som var ett något fetare pastorat än Nya Kopparberget. År 1695 utnämndes han till assessor, vilket han förblev till sin hastiga död år 1704. Han adlades 1698. År 1696 hade han av ett enhälligt konistorium kallats till professuren i medicin i Uppsala efter Andreas Drossander, men tackade nej.¹⁵¹ Dödsåret stod man i begrepp att invälja honom i Collegium Medicum.¹⁵²

Odelstiernas utbildning gick långt utöver vad som var vanligt bland dem som inträdde i Bergskollegium. Endast en före honom hade haft en doktorsgrad i ränseln, nämligen Urban Hjärne. Få hade hunnit med eller haft möjlighet att göra en studieresa. Den genomsnittlige auskultanten som antogs mellan åren 1678 och 1700 var son till en tjänsteman inom kollegiet eller till en brukspatron eller dylik.¹⁵³ Han hade studerat någon tid i Uppsala och eventuellt fått någon erfarenhet av bergshantering och probering. Efter några år fick han möjlighet att göra en studieresa, inrikes eller utrikes. Blev han kvar inom kollegiet, väntade sedan en tjänst ute i bergmästardistriktet, kanske som bergmästare. För de flesta var dock denna tjänst krönet på en lång karriär inom Bergskollegium, och den erhöles först efter många år, samt behölls ofta till döddagar. Ett fåtal gick vidare till en assessorsbefattning. Assessorerna var få och hämtades lika gärna utanför kollegiet, till exempel från något annat ämbetsverk. I regel var assessorerna dessutom adelsmän.¹⁵⁴

Odelstiernas karriär fram till assessorsbefattningen gick alltså ganska snabbt. Hans verksamhet under åren fram till dess skall inte beröras närmare här, utan vi skall endast konstatera att det var Odelstiernas goda utbildning som var grunden till denna karriär. Hans tjänstgöring som bergmästare kan säkert ses som en transportsträcka, under vilken han dels fick chans att grundligt göra sig

¹⁴⁸ Sten Lindroth, "Urban Hjärne och Laboratorium Chymicum", i *Lychnos* 1946-1947, 67.

¹⁴⁹ Bergskollegii protokoll 18/10 1687, RA, Bergskollegii arkiv, AI:34.

¹⁵⁰ Bergskollegii registratur 3/3 1690 och protokoll 21/10 1692, RA, Bergskollegii arkiv BI:54 och AI:38. Se även Eli F. Heckscher, "Den europeiska kopparmarknaden under 1600-talet", i *Scandia* 11, 1938, 228-232.

¹⁵¹ *Uppsala universitet. Akademiska konsistoriets protokoll* 1695-96, Handlingar rörande Uppsala universitet C 18:21, Uppsala 1976, 401, 421.

¹⁵² Sacklén, 388.

¹⁵³ Uppgifterna i detta stycke grundar sig på Almquist, *Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637-1857*.

¹⁵⁴ Under 1600-talet tillsattes 35 assessorer. 6 av dem hade vid utnämningen ej erhållit adelskap, däribland Hjärne och O., och ytterligare 11 var nyadlade. Svante Lindqvists uppgift i *Technology on Trial*, Stockholm 1984, 102, att assessorerna under 1600-talet alltid var av adlig börd är alltså ej helt riktigt.

förtrogen med det svenska bergväsendet, dels fick sin duglighet prövad för att sedan kunna gå vidare till ansvarsfullare uppgifter. Att han fick uppdraget att göra den andra resan är ett bevis för det förtroende han åtnjöt.

Han förses i de biografier som finns över honom med epitetet "bergsvetenskapsman". Hur befogat det är går knappast att avgöra, åtminstone inte med hjälp av de källor som här använts. Utan tvivel innebar den andra resan och assessorsbefattningen att han fick använda sitt kunskande till vad som kan betraktas som vetenskapliga uppgifter. Det gäller ju bland annat transmutionsförsöken som tidigare nämnts. Vid sin död skall han ha haft två vetenskapliga verk under arbete, med titlarna "Lexicon Metallicum" och "Svecia Subterranea".¹⁵⁵ De blev inte färdiga, och vad som fanns är förkommet, liksom alla de personliga handlingar han kan ha lämnat efter sig, med några undantag, däribland de brev som varit föremål för denna undersökning.

Teori och praktik. Sammanfattande synpunkter

Vanligtvis brukar de svenska studieresor till utlandet delas in i två kategorier. Dels har vi adelsmännen, vilkas resor i första hand inte syftade till djupare vetenskapliga studier, utan till att anamma en livsstil och till att lära moderna språk. Den andra gruppen utgörs av de ofrälse studenternas resor. De riktade in sig på en ämbetsmannakarriär inom universitet, kyrka eller statsförvaltning. Resorna gick i de fallen i första hand till ett eller flera universitet på kontinenten. För båda dessa grupper ingick regelmässigt besök hos allehanda lärde och berömda vetenskapsmän.¹⁵⁶

Odelstiernas resa skall förstas räknas till den senare kategorin. Men den stämmer ändå inte helt med den gängse bilden av tidens studieresor i och med att hans studier i så stor utsträckning bedrevs utanför universiteten. Han är säkert inte unik i det avseendet, men kan därmed få stå som exempel på att den vanliga uppfattningen av studieresor behöver kompletteras, eftersom universiteten inte var de enda källorna som de svenska studenterna kunde ösa åtråvärda och inom Sverige svåråtkomliga kunskaper ur. Urban Hjärne hade på sin tid studerat kemi för Christopher Glaser, demonstrator vid Jardin du Roi i Paris.¹⁵⁷ I det fallet rörde det sig ändå om en form av institution, men i Odelstiernas fall möter vi något rätt väsensskilt, nämligen att läraren var en vanlig stadsapotekare, ett förhållande som mer påminner om hur kunskap överfördes inom hantverksyrkena, visserligen här på ett högre teoretiskt plan. Samma sak gäller förstas också det sätt på vilket han lärde sig proberkonsten.

I detta sammanhang bör också frågan om förhållandet mellan teori och praktik ägnas några rader. Vi har sett hur Odelstierna flera gånger uttalar sig emot dem som rent teoretiskt utlade sin lära, utan att visa upp några praktiska bevis eller ens själva ha utfört de laborationer de beskriver. Kemin får väl betraktas som en av de mest praktiskt inriktade vetenskaperna vid denna tid, vare sig tillämpad inom medicinen eller inom bergshanteringen. Än högre grad av praktisk inriktning hade proberkonsten, väl knappast betraktad som vetenskap, utan just

¹⁵⁵ Sacklén, 389.

¹⁵⁶ Se Lindroth, *Stormaktstiden*, 58ff; och Bo Lindberg, Johan Schwedes studieresa 1686-88", i *Lychnos* 1975-1976, 258.

¹⁵⁷ Lindroth, *Stormaktstiden*, 513.

som konst. Inom bergsbruket ter det sig som särskilt viktigt att teori och praktik fick mötas för att man skulle nå goda resultat. Kemiska kunskaper var viktiga för att kunna utveckla processerna liksom i det analytiska arbetet – proberingen. Det visas inte minst av det intresse som hela tiden fanns för att öka utvinningen av ädla metaller och även av strävandena att transmutera oädla metaller till andra, ädlare.¹⁵⁸ Inom bergsmekaniken fordrades teoretiska kunskaper för att uppnå den eftersträlvade effektiviteten.

Christopher Polhem, för övrigt född samma år som Odelstierna, 1661, framhöll i sin lilla skrift "Samtahl emällan fröken Theoria och byggmästar Practicus om sitt förehafvande" hur byggmästaren bör ta teoretiska beräkningar till hjälp vid konstruktionen av vattenhjul och uppfordringsanläggningar.¹⁵⁹ Odelstierna talade apropå proberkonsten om "hwad uplysning man ofta får, då man besöker Handwerksmän, Steinschneider, Guldsmeder etc."¹⁶⁰ Han talade alltså för att man i sitt arbete borde lyssna på de kunskaper som kunde förmedlas av hantverkarna. Denna öppenhet gentemot den praktiska kunskapen, oavsett ursprung, ger en fingervisning om Odelstiernas plats i det slutande 1600-talets lärda och vetenskapliga värld. Denna hans inställning har ju också framgått på flera ställen ovan. Den gamla universitetsbildningen var sig själv nog, den behövde inte motiveras av nytta eller andra krassa skäl. Men under 1600-talet rubbades denna syn. Ytterst fanns cartesianismen och även baconianismen, som talade om förnuft och empiri. För män som Rudbeck och Hjärne betydde empirin mycket. Att förnuftet slutligen segrade i häxprocesserna var bland annat Hjärnes förtjänst, och nytta av de rön som han gjorde till exempel angående surbrunnarna framstod säkert för honom själv som självklar. Det är som en produkt av sådana strömningar och ideal vi måste se Odelstiernas utbildning och hans egen inställning till kunskaper och lärdomar.

¹⁵⁸ Om transmutering, se Zenzén, 88ff.

¹⁵⁹ Tryckt i *Christopher Polhems efterlämnade skrifter* 1, Uppsala 1947, Lychnos Bibliotek 10:1, 277-307.

¹⁶⁰ Brev 25/11 1684, Gjörwell II, 275.

Nils F. Brown, radikal kritiker i Svensk-Amerika

Av Ulf Jonas Björk

Arbets- och socialisttidningarna inom den svenskamerikanska pressen har på senare år varit föremål för ett växande forskarintresse.¹ Den huvudsakliga produkten av det intresset är värdefull bibliografisk information som publiceringsår, tidnings- och tidskriftstitlar samt namn på utgivare och redaktörer. Vad som alltjämt i stort sett saknas är mer ingående forskning kring arbetarpressens syften och mål. Historiska studier av andra invandrargruppers press pekar på att den roll som radikala tidningar och tidskrifter spelade var bredare än att enbart propagera för socialism och verka som sambandslänk i fackföreningsrörelsen. En nyligen publicerad bok om den tyskamerikanska arbets- och socialistpressen understryker att radikala organ i Tysk-Amerika aktivt försökte forma invandrarsamhället, ofta i direkt konkurrens med den borgerliga tyska immigrantpressen.²

För att undersöka om den svenskspråkiga arbetarpressen i Nordamerika hade liknande mål diskuterar följande artikel i detalj den radikale svenskamerikanske journalisten Nils F:son Brown (1886-1960). Från 1919 till 1928 var Brown knuten till arbetarpressen som redaktör, utgivare eller medarbetare, och han ägnade många artiklar åt att diskutera Svensk-Amerika, vars institutioner och grundvalar han ofta ifrågasatte.

¹ Se Michael Brook, "Radical Literature in Swedish-America: A Narrative Survey" i *Swedish Pioneer Historical Quarterly*, July 1969, s. 111-31; Franklin Scott, "Literature in Periodicals of Protest in Swedish-America" i *Swedish Pioneer Historical Quarterly*, August 1965, s.193-215; Dick Hoerder (red.), *The Immigrant Labor Press in North America, 1840s-1970s: An Annotated Bibliography. Vol. 1: Migrants from Northern Europe*. New York 1987; Henry Bengtson, *Skandinaver på vänsterflygeln i USA*. Stockholm 1955.

² Elliott Shore, et al., *The German-American Radical Press. The Shaping of a Left Political Culture, 1850-1940*. Champaign, Ill. 1992.

Ulf Jonas Björk, Ph. D., född 1956, är Associate Professor vid Indiana University School of Journalism, Indiana, USA. Han har i sin forskning specialiserat sig på den svensk-amerikanska pressen vid 1900-talets början.

Den svenskamerikanska radikala pressens omfattning

Ulf Beijbom har uppskattat att drygt 220 tidningar och 300 månatliga tidskrifter utkom på svenska i Nordamerika under hundraårsperioden 1850-1950.³ Av dessa var något mer än 40 arbetar- och socialistorgan, även om den relativt höga siffran är något förledande när det gäller den svenskamerikanska pressens spridning. Den döljer t.ex. att varannan publikation upphörde efter mindre än ett år och att upplagorna för arbetar- och socialistpublikationer var små. Flertalet utgivare offentliggjorde inte några upplagesiffror, men för de få som uppgav siffror var genomsnittsupplagan knappt 1.500. Vill man vara strikt kan man säga att den svenskspråkiga radikala pressen i Nordamerika egentligen bara uppvisade tre tidningar vars utgivning var långvarig och regelbunden: *Arbetaren* i New York, *Svenska Socialisten* i Chicago och *Forskaren* i Minneapolis.⁴

Journalistkåren i denna press är i många hänseenden okänd. Ernst Skarstedts biografiska samlingsverk om svenskamerikanska författare och tidningsmän förbigår t.ex. många av den radikala pressens skribenter och redaktörer, så hans uppgifter måste kompletteras med strödda biografiska data från källor som jubileumsnummer, historiska studier av enskilda tidningar, och Michael Brooks' och Franklin Scotts översiktsartiklar. Av dessa källor framgår att radikala journalister så gott som uteslutande kom från den svenska arbetarklassen och att de i allmänhet var parti- eller fackföreningsmedlemmar som utnämns till eller frivilligt åtagit sig redaktörsposten. Arbetar- och socialistpressen var deras enda erfarenhet av tidningsarbete; ytterst få hade tidigare arbetat som journalister, och så gott som inga skulle senare arbeta på borgerliga tidningar.⁵

³ Ulf Beijbom, "The Swedish Press" i Sally M. Miller (red.), *The Ethnic Press in the United States*. New York 1987, s. 384.

⁴ Siffrorna är sammanställda från listor i Hoerder, a.a. s. 149-179.

⁵ Ernst Skarstedt, *Pennfäktare, svenskamerikanska författare och tidningsmän*. Stockholm 1930; Brook, a.a. s. 111-131; Scott, a.a. s. 193-215; Albert Pearson, "Arbetaren (The Workingman), 1894-1929". Manuskript, Minnesota Historical Society, St. Paul; Svenska Socialistens Jubileumsnummer, 1915. Swenson Swedish

Browns bakgrund och karriär

Nils F:son Browns bakgrund och arbetslivserfarenhet gjorde honom till en ovanlig medlem av den radikala journalistkåren. Brown själv ansåg att han vuxit upp i en "synnerligen konservativ" familj och i ett hem som var "bourgeoisie" och "överklass." Hans far, Johan Fredrik Åhlén, var kronofogde, först i Bro i Uppland, där Nils Olof Fredrik föddes 1886, och senare i Uppsala, dit familjen flyttade 1888.⁶ Ett tecken på den unge Nils Åhléns klassbakgrund var att han tog studentexamen och studerade juridik vid Uppsala universitet. När han som 24-åring kom till USA 1910 behövde han inte heller genomgå det så kallade hundåret, den period då de flesta invandrare tvingades försörja sig som kroppsarbetare i väntan på något bättre. Medan han väntade på att ett arbetstillfälle skulle yppa sig inom den svenskamerikanska pressen kunde Brown istället leva på pengar som familjen skickade över från Sverige.⁷

Browns första anställning som journalist var vid *Svenska Amerikanska Posten* i Minneapolis, en av de största borgerliga tidningarna i Svensk-Amerika, och hans karriär skulle till övervägande delen domineras av tidningar utanför arbetarpressen. Av de 30 år han arbetade som journalist tillbragte Brown knappt två år som heltidsarbetande redaktör vid ett arbetarorgan. Innan han började utge *Forum* i Winnipeg i Kanada år 1919 hade han varit anställd vid två borgerliga svenskamerikanska tidningar, och han arbetade vid ytterligare fem sedan han lämnat Kanada 1921.

Varken Browns personliga bakgrund eller hans karriär som yrkesjournalist visade sig emellertid lägga hinder i vägen för hans bana inom den radikala svenskamerikanska pressen. Som invandrare i USA skulle han snart vända sig mot sin uppfostran och klassbakgrund, och hans beslut att återgå till heltidsarbete för borgerliga tidningar innebar inte att han övergav sitt engagemang i den radikala pressen. Under hela 1920-talet var han en regelbunden medarbetare i *Arbetaren*.⁸

Det ska också tilläggas att Browns karriär före och efter *Forum* visar att gränslinjen mellan radikala och borgerliga svenskamerikanska tidningar inte alltid var klart utstakad. När Brown allt mer började se sig själv som socialist i Winnipeg under första världskrigets slutår stötte hans radikala ledare i *Svenska Canada-Tidningen* inte på något motstånd från tidningens utgivare. Flera av de tidningar där Brown arbetade sedan han lämnat *Forum* var inte heller fientliga mot radikala åsikter. *Svenska Amerikanska Posten* med Magnus Martinson som utgivare gav på 1920-talet åtminstone tidvis sitt stöd till Farmer-Labor Party och

Immigration Research Center, Rock Island, Ill.; Eric Johannesson, "Scholars, Pastors and Journalists. The Literary Canon of Swedish-America" i Dag Blanck and Harald Runblom (red.), *Swedish Life In American Cities*, Uppsala Multiethnic Papers 1991, s. 102.

Svenska Amerikanska Posten den 28.8.1912, s. 6; *Svenska Amerikanska Posten* den 16.12.1925, s. 2; *Arbetaren* den 26.4.1928, s. 1; Nils F:son Browns självbiografi, s. 17. Manuskript, University of Washington, Seattle; *Svenska Canada-Tidningen* den 21.4.1921, s. 2; Bro församlingsarkiv.

Browns självbiografi, s. 1, 3; Uppsala universitets katalog. Höstterminen 1906-vårterminen 1909; *Bläckfisken. Årsbok för Svenska Journalistförbundet i Amerika 1920-21*, s. 237; *Svenskamerikanska pressen och Svenska Journalistförbundet i Amerika*. Rock Island, Ill., 1923, s. 18; Skarstedt, a.a. s. 39; *Svenska Journalen* den 5.2.1931, s. 1.

En generell diskussion av Browns karriär återfinns i Brook, a.a. s. 127; Ulf Jonas Björk, "A Swedish-American View of Sweden: The Journalism of Nils F:son Brown, 1910-1953" i *Swedish American Historical Quarterly*, January 1993, s. 21-24.

Non-Partisan League i Minnesota. Runt 1930, då Brown arbetade som *Svenska Pressens* redaktör i Spokane i delstaten Washington, fick tidningen rykte om sig att vara "röd". När han flyttade till Seattle 1931 för att ta över redigeringen av *Svenska Journalen* avlöste Brown Harry Fabbe, en självutnämnd socialdemokrat.⁹

Även om borgerliga tidningar till en viss grad stod öppna för Browns åsikter, verkar det ändå som om han tonade ner vad han skrev utanför arbetarpressen. I hans artiklar för radikala organ är ingen sådan nedtoning skönjbar, och av det skälet är det nödvändigt att diskutera först *Forum* och sedan *Arbetaren* i detalj.

Forum: Ett radikalt tidskriftsexperiment i Kanada

Som redaktör på *Svenska Canada-Tidningen* mellan 1913 och 1919 upptäckte Brown att de svenska invandrarna i Winnipeg med omnejd var mer radikala i sina åsikter än de läsare han kommit i kontakt med i Minneapolis. Enligt Brown låg förklaringen i att många svenskkanadensare varit industriarbetare i Sverige, men det står också klart att första världskrigets sista år måste ha påverkat Winnipegs och provinsen Manitobas svenska invandrare. De åren gjorde Brown till socialist, och de tycktes bereda väg för en publikation som var öppet radikal.¹⁰

För Brown och hans landsmän måste Winnipeg under 1910-talets tre sista år förefallit på gränsen till revolution. På våren 1917 hade Kanadas konservativa regeringsparti lagt fram ett förslag om allmän värnplikt, och det ledde till häftiga protester från arbetare och farmare över hela landet. Winnipeg och Manitoba, där dessa två grupper länge varit välorganiserade och röststarka, utgjorde inget undantag. Provinsens farmare hade agerat kollektivt mot järnvägsbolag och spannsmålsuppköpare sedan sekelskiftet, och under 1910-talets lopp hade de alltmer förlorat förtroendet för de två partier som utgjorde Kanadas politiska etablissemang, den konservativa regeringen och den liberala oppositionen. Vad beträffar Manitobas arbetare var hela västra Kanada hemvist för en radikal syndikalistisk rörelse med en liknande misstro mot etablerade partier och mot de mera traditionella och skråorienterade fackföreningarna i landets östra del. Arbetarrörelsen i Winnipeg visade sin styrka med en framgångsrik strejk 1918 och med en större generalstrejk året därpå, vilken varade i sex veckor och bröts först då myndigheterna lät arrestera strejkledarna.¹¹

Det var i denna hetluft som Brown i oktober 1919 gav ut första numret av *Forum*, "ett radikalt intellektuellt organ för farmare och arbetare". Dess första

⁹ *Svenska Canada-Tidningen* den 28.8.1919, s. 2; *Forum* den 15.11.1919, s. 6; *Forum* den 15.1.1920; *Svenska Canada-Tidningen* den 28.8.1919, s. 3; Browns självbiografi, s. 17, 27, 42-43; "Norsk är svensk tidningsveteran". *Svenska Amerikanaren Tribunen* den 19.1.1939, s. 1-2; Marie-Louise Sallnäs, "Emil Meurling och Svenska Amerikanska Posten" i *Swedish Pioneer Historical Quarterly*, January 1981, s. 51, 53-54; sign. Spectator (Brown), "Från Utsiktstornet". *Svenska Amerikanska Posten* den 15.6.1921, s. 9; *Svenska Amerikanska Posten* den 9.11.1921, s. 9; *Svenska Amerikanska Posten* den 20.7.1921, s. 9; *Svenska Amerikanska Posten* den 24.8.1921, s. 9; *Svenska Amerikanska Posten* den 2.11.1921, s. 9; *Svenska Journalen* den 10.12.1931, s. 8; Marshall Wilson, "Fabbe: Northwest Swedes' Editor" i *Swedish Pioneer Historical Quarterly*, July 1975, 191; "Hugget och stucket". *Arbetaren* den 9.12.1926, s. 1.

¹⁰ Browns självbiografi, s. 18, 21; Michael Brook, "Swedes" i Hoerder, a.a. s. 144.

¹¹ Robert Craig Brown and Ramsay Cook, *Canada, 1896-1921. A Nation Transformed*. Toronto, 1974, s. 220, 266-73, 309-14, 352; *Svenska Canada-Tidningen* den 27.2.1918, s. 4; *Svenska Canada-Tidningen* den 19.6.1919, s. 2; Browns självbiografi, s. 20.

ledare lovade att "stå på klasskampens fasta mark" och att "kämpa de stora producerande klassernas-farmarens och arbetarnas-kamp"¹² Till sitt format och sin utgivningsfrekvens var *Forum* en tidskrift snarare än en tidning, även om varje nummer innehöll en avdelning med nyheter från Svensk-Kanada. I enlighet med löftet från första numret kunde *Forums* läsare finna en mängd artiklar om politik, historia och ekonomi, med titlar som "Ekonomisk demokrati", "Bland västerns röda", "Några tankar om Ryssland och bolsjevismen", och "Den borgerliga kulturens förfall". Bland *Forums* medarbetare fanns flera som varit knutna till *Svenska Canada-Tidningen* då Brown var dess redaktör, och andra svenskkanadensare var också flitiga korrespondenter. Ole Hjelt, en norskamerikansk socialist som Brown blivit bekant med via *Canada-Tidningen*, var ytterligare en skribent vars bidrag ofta publicerades i *Forum*, och från *Svenska Socialisten* kom regelbundna artiklar från redaktör Nils R. Swensons penna. Varje nummer hade dessutom en eller två artiklar från Sverige.¹³

Förutom själva redigeringen var Browns huvuduppgift att skriva *Forums* ledare, vilka framförallt koncentrerade sig på politik. *Forums* redaktör följde entusiastiskt de nya farmer- och arbetarpartierna i Kanada, och han visade också stort intresse för händelser i utlandet. *Forum* försvarade Sovjetryssland som "den första arbetarrepubliken" och föreslog att Lenin skulle belönas med Nobels Fredspris. I sin diskussion av svensk politik avfärdade tidskriften Hjalmar Branting för att han inte var någon "sann socialist" och hävdade att Brantings valseger 1920 inte skulle förändra något i det svenska samhället. När det gällde amerikanska händelser var Brown särskilt oroad av rättegångarna mot radikaler direkt efter världskrigets slut.¹⁴

Mycket spaltutrymme ägnades också åt att attackera den tidning Brown tidigare varit anställd vid, *Svenska Canada-Tidningen*, och åt att påstå att *Forum* snabbt dragit till sig mängder av *Canada-Tidningens* läsare. Det skrytsamma påståendet var inte helt sanningsenligt, ty det dolde att *Forum* drogs med ekonomiska svårigheter från starten. När Brown senare såg tillbaka på sin tidskrift, erkände han att dess lansering varit obetänksam. Han hade drivits på av en affärspartner som behövde pengar för att betala av personliga skulder. "Jag hade i nio år suttit vid ett redaktionsbord och kände mycket litet till den rent praktiska sidan av ett tidningsföretag", skrev han.¹⁵

De första problemen gällde *Forums* tryckning. Brown hade beställt en sättmaskin och stilar, men de levererades inte i tid för första numret, och när maskinen äntligen kom gick den nästan omedelbart sönder. Än mer oroväckande än att lansera *Forum* var att hålla företaget flytande. *Forum* ägdes formellt av ett aktiebolag, och fastän en del andelar i bolaget såldes nådde försäljningen aldrig den omfattning Brown hoppats på. Försök att attrahera annonsörer slog inte heller väl ut. Medarbetare i och anhängare av *Forum* uttryckte dessutom snart sitt missnöje med tidskriften, som de ansåg var alltför hätsk i tonen och inte

¹² *Forum* den 31.10.1919, s. 1; Browns självbiografi, s. 25.

¹³ *Forum*, 1919-20; Brook, Swedes 11, s. 155; Brook, "Radical Literature", s. 127.

¹⁴ *Forum* den 15.11.1920, s. 4; *Forum* den 1.2.1920, s. 5; *Forum* den 1.4.1920, s. 5; *Forum* den 15.2.1920, s. 4;

¹⁵ *Forum* den 1.3.1920, s. 6; *Forum* den 15.11.1920, s. 4-5; *Forum* den 15.10.1920, s. 6, 4-5.

Browns självbiografi, s. 25; *Canada-Tidningen* den 26.9.1940, s. 2.

verkade som det opartiska organ de förväntat sig. Det tog Brown mindre än ett år att inse att det skulle bli svårt att hålla *Forum* vid liv.¹⁶

I desperation valde han en katastrofal utväg. Förutom *Forum Publishing Company* hade Brown och hans partner Victor Lundberg startat *Brown & Lundberg Company*, ett slags invandrarbank som förmedlade pengar mellan svenskkanadensare och deras släktingar i Sverige. I behov av pengar för att täcka *Forums* utgifter började Brown använda medel från *Brown & Lundberg*, och skulden kom till att uppgå till 2.000 kanadensiska dollar. Förskingringen uppdagades i slutet av 1920, då en av *Brown & Lundbergs* klienter polisanmälde firmans huvudmän.¹⁷ De övriga medlemmarna av *Forums* styrelse greps av panik. De avskedade omedelbart Brown och vägrade till och med att betala borgen, så Brown måste istället vända sig till P.M. Dahl, *Svenska Canada-Tidningens* utgivare. Något färdigt förklarade Brown att hans tvååriga fejd med Dahls tidning var resultatet av ett "missförstånd", varpå han omgående återvände till *Canada-Tidningen* som medarbetare (och började attackera *Forum*). Med hjälp av Dahls tidning kunde han vädja till Svensk-Kanada att bidra med pengar till att återbetala *Brown & Lundbergs* kreditorer. Browns vädjan var tydligen så effektiv att den övertygade domaren i hans mål att ge *Brown* och *Lundberg* villkorliga domar.¹⁸

Brown undgick fängelsestraff, men "Forumlandet" var kostsamt nog för honom. Han förlorade den tidskrift han grundat, vilken istället kom att redigeras av Rudolf Einhardt, en farmare vars bekantskap Brown gjort som *Canada-Tidningens* redaktör 1916. Einhardt höll fast vid att *Forum* skulle vara "en oberoende radikal politisk tidskrift", men att hålla den flytande visade sig i längden omöjligt, och *Forum* upphörde 1924. (Med uppenbar skadeglädje hälsade Brown dess undergång med reflektionen att Einhardts och andras "förräderi" till sist blivit straffat.)¹⁹ För Brown resulterade *Forums* prekära finanser i mer än att han skildes från tidskriften. Han var tvungen att lämna Winnipeg och Kanada så gott som medellös, eftersom han sålt sitt hus för att betala tillbaka *Forums* skulder.²⁰ Det var ett dystert slut på Nils F:son Browns bana som redaktör och utgivare av ett svenskspråkigt arbetarorgan i Nordamerika.

Brown som kritiker på Arbetaren

Nils F:son Browns olyckliga karriär som utgivare av *Forum* övertygade honom att det var alltför riskabelt att förlita sig på arbetar- och socialistpressen i Svensk-Amerika för sitt levebröd, så han var fast besluten att återvända till den

¹⁶ *Forum* den 15.11.1920, s. 1; *Forum* den 29.11.1919, s. 1; *Forum* den 15.2.1920, s. 3; *Forum* den 1.2.1920, s. 3; "En förklaring och ett bemötande". *Svenska Canada-Tidningen* den 5.5.1921, s. 4; "Till den svenska allmänheten". *Svenska Canada-Tidningen* den 7.4.1921, s. 4; Browns självbiografi, s. 25-26; *Svenska Canada-Tidningen* den 5.5.1921, s. 3.

¹⁷ "Till den svenska allmänheten"; *Svenska Canada-Tidningen* den 21.4.1921, s. 4.
¹⁸ *Svenska Canada-Tidningen* den 7.4.1921, s. 1; *Svenska Canada-Tidningen* den 5.5.1921, s. 1, 4-5; *Svenska Canada-Tidningen* den 14.4.1921, s. 4-5; *Svenska Canada-Tidningen* den 21.4.1921, s. 4-5; Browns självbiografi, s. 29.

¹⁹ *Arbetaren* den 6.11.1924, s. 6; Browns självbiografi, s. 27; *Svenskamerikanska pressen och Svenska Journalistförbundet i Amerika*, s. 38.

²⁰ *Svenska Canada-Tidningen* den 5.5.1921, s. 3.

borgerliga pressen efter sin återkomst till USA. Efter en kort period som frilans vid *Svenska Amerikanska Posten* och *Svenska Canada-Tidningen* fick han på sommaren 1921 anställning vid *Svenska Kuriren* i Chicago.²¹

Brown var dock ovillig att helt lämna den radikala pressen, och han var därför mycket nöjd när han på det tidiga 1920-talet fann ett organ som på alla sätt passade hans åsikter. Det var *Arbetaren*, den svenskspråkiga tidningen utgiven av Socialist Labor Party, det ena (och mindre) av USA:s dåtida socialistpartier. Brown hade kommit i kontakt med *Arbetaren* under sin första tid vid *Svenska Amerikanska Posten* mellan 1910 och 1913, och som *Forums* redaktör hade han då och då citerat den. *Arbetaren* publicerade hans första artikel 1922, och från och med 1925 skrev Brown rescensioner och artiklar i nästan varje nummer. Från och med 1922 medarbetade han också i *Landkänning*, tidningens årsbok.²²

Arbetaren hade grundats 1884 och var Svensk-Amerikas äldsta arbetartidning. Tidningens öden var nära knutna till Scandinavian Socialist Labor Federation, SLP:s skandinaviska sektion (som nästan uteslutande bestod av svenskar). Federation hade skakats av en kris 1920, då ett stort antal medlemmar utslutits för att de hade kommunist sympatier. SSLF hade alltid varit en liten organisation, med omkring 800 medlemmar under de mer blomstrande åren före första världskriget, och 1920 års uteslutningar var ödesdigra, skulle det visa sig. Under 1920-talets lopp blev sektionen allt mer livlös, och utgivningen av *Arbetaren* övertogs till slut av SLP:s huvudorganisation. Inte ens den åtgärden kunde dock rädda tidningen, som upphörde 1928.²³

Arbetarens redaktör under Browns tid vid tidningen var finlandssvensken Thor Borg, som tillträtt då 1920 års uteslutningar rensat ut hans företrädare på posten. Borg, som dittills varit SSLF:s sekreterare, hade utbildat sig till ingenjör vid Tekniska Högskolan i Helsingfors. Det var han som skulle bli den drivande kraften bakom den sista förändringen i Nils F:son Browns politiska åskådning, "från något slags oklar socialism till ren och oförfalskad marxism".²⁴

"Ren marxism" i Borgs tappning var den "vetenskapliga socialism" som formulerats av den framlidne SLP-ledaren Daniel De Leon. Det var en politisk åskådning som gjorde Browns radikalism mer trångsynt och dogmatisk, passande för en medlem i en liten sekteristisk grupp. Som SLP-man var han motståndare inte bara till icke-socialistiska fackföreningar som den skråbaserade American Federation of Labor utan också till den löst radikala farmar- och arbetarrörelse han stött i Kanada. SLP hade också fiender på socialistsidan och tog avstånd från såväl det rivaliserande Socialist Party som kommunistpartiet.

Enligt SLP:s doktriner var partiet litet därför att det var socialismens förtrupp och därför måste bestå enbart av personer som uppnått politisk och intellektuell mognad. Partiets uppgift var följaktligen inte att sträva efter brett folkligt stöd

²¹ Browns självbiografi, s 30, 36-37; *Svenska Kuriren* den 4.8.1921, s. 10.

²² Hoerder, a.a. s. 149; Brook, "Radical Literature", s. 113-14; Pearson, a.a.; "Hur jag fann *Arbetaren*". *Arbetaren* den 11.12.1924, s. 4-5; *Arbetaren* den 21.12.1922, s. 1; "De som skriva i *Arbetaren*". *Arbetaren* den 11.12.1924, s. 5.

²³ Brook, "Radical Literature", s. 115; Hoerder, a.a. s. 143; Pearson, a.a. s. 3; brev den 26 februari och den 28 maj 1926 från Thor Borg till Anna Lenah Elgström. KB.

²⁴ *Svenskamerikanska pressen och Svenska Journalistförbundet i Amerika*, s. 18; "Hugget och stucket". *Canada-Tidningen* den 30.5.1940, s. 2; Browns självbiografi, s. 58.

utan att utbilda massorna, till vilka flertalet svenskamerikaner kunde hänföras. Denna utbildning var en lång och utdragen process, och till dess att den var fullbordad kunde de flesta svenska invandrare inte förväntas dela, eller ens förstå, Browns åsikter.²⁵

SLP:s doktriner genljuder i mycket av det som Brown skrev i *Arbetaren*. Rutinmässigt stödde han partiet i sina artiklar och fyllde dem med De Leons fraser. American Federation of Labor var en organisation för "arbetarfakirer", medan farmar- och arbetarrörelsen var genomsyrad av "kvacksalvare". Kommunisterna avfärdades alltid som "burleska", och Socialist Party var "döende" därför att det förfäktade fel sorts socialism.²⁶ Bakom jargongen var Brown emellertid vag när det gällde att förklara vad som menades med "rätt" sorts socialism. En artikel från 1926 om vikten av att vara socialist gav ingen definition alls, och en redogörelse för hans egen politiska mognad nämnde "vetenskaplig socialism" men utan att förklara begreppet.²⁷

I sina artiklar i *Arbetaren* tonar Brown fram som kritiker snarare än ideolog, och det var i linje med hela tidningens inriktning i mitten av 1920-talet. Den läsekrets som *Arbetaren* ursprungligen varit avsedd för blev allt mindre och mindre, så tidningen började gradvis förändra både syfte och innehåll. *Arbetaren* fortfor att publicera SLP-material, men den började alltmer se sig själv som ett kulturorgan i direkt konkurrens med den borgerliga pressen. Dess mål, hävdade Borg i en kommentar på ledarsidan, var att "främja kulturella strävanden på olika områden", och hans brev som bad om bidrag från Sverige till *Arbetaren* och *Landkänning* beskrev dem som ett forum "icke endast för socialismen utan äfven för modärn och fördomsfri litteratur".²⁸

Det var således inte helt oväntat att Brown sökte inspiration för sin kritik utanför Daniel De Leons socialistiska dogmer. Han fann den hos två amerikanska favoritförfattare, H. L. Mencken och Sinclair Lewis.²⁹ Det var, typiskt nog, de bägges kritik av det amerikanska samhället han beundrade snarare än deras litterära förmåga. I Browns ögon var Lewis' skildring av den amerikanska medelklassen som den porträtterats i böcker som Babbitt och Main Street satirisk men sanningsenlig, utförd med "fotografisk precision." På samma sätt var Arrowsmith en sakkunnig redogörelse för vetenskaplig forskning i USA och Elmer Gantry en exposé av landets religiösa rörelser.³⁰

²⁵ Brown, "SLP i tvillingstäderna". *Arbetaren* den 19.11.1925; Nathan Fine, *Labor and Farmer Parties in the United States, 1828-1928*. New York, 1961, s. 179; "Hur jag fann *Arbetaren*".

²⁶ *Arbetaren* den 14.7.1923, s. 1; *Arbetaren* den 19.7.1923, s. 1; *Arbetaren* den 20.9.1923, s. 1; *Arbetaren* den 20.12.1923, s. 1; *Arbetaren* den 13.3.1924, s. 1; *Arbetaren* den 29.5.1924, s. 1; *Arbetaren* den 8.5.1925, s. 1, 8; *Arbetaren* den 1.10.1925, s. 1; *Arbetaren* den 19.3.1926, 1, 4; *Arbetaren* den 9.12.1926, 1; *Arbetaren* den 16.6.1927, s. 9; *Arbetaren* den 21.7.1927, s. 6; *Arbetaren* den 25.8.1927, s. 1; *Arbetaren* den 29.12.1927, 1; *Arbetaren* den 8.3.1928, s. 1; *Arbetaren* den 13.9.1928, s. 1.

²⁷ "Vikten av att vara socialist". *Arbetaren* den 30.9.1926, s. 4; "Hur jag fann *Arbetaren*"; Browns självbiografi, s. 57.

²⁸ Brook, "Swedes", s. 149; brev den 20 januari 1927 från Alex Olsson till Ernst Skarstedt. University of Washington; "Om översitteri och hjärtats bildning". *Arbetaren*. 3.6.1926, s. 4; brev den 27 juli 1923 från Borg till Elgström; "Bildade svenskamerikaner" i *Landkänning* 1928.

²⁹ Sign. Spectator (Brown), "Från Utsiktstornet". *Svenska Amerikanska Posten* den 30.11.1921, s. 9; "Från Utsiktstornet". *Svenska Amerikanska Posten* den 9.6.1926, s. 9.

³⁰ Brown, "Babbitt: En representant för amerikansk bourgeoisie" i *Landkänning* 1922, s. 33-34; *Arbetaren*, 20.5.1926, s. 4; *Arbetaren* den 7.10.1926, s. 8; *Arbetaren* den 17.5.1928, s. 8; Brown, "Rosseau och Babbitt" i *Landkänning* 1928, s. 44-47; "Från Utsiktstornet". *Svenska Amerikanska Posten* den 23.9.1925, s. 9; *Svenska Amerikanska Posten* den 13.7.1927, s. 9; "Vetenskaplig forskning under kapitalismen". *Arbetaren*, 30.4.1925, s. 7; *Arbetaren* den 31.3.1927, s. 7

Brown ansåg till en början att Lewis' satir var överlägsen Menckens, men hans respekt för den senare växte under 1920-talets lopp. Efter att först ha avfärdat Mencken som en skribent vars artiklar inte gjorde "något djupare intryck", hyllade Brown snart honom som "en av de märkligaste personligheterna som amerikansk journalistik och amerikansk litteratur alstrat". Brown skulle mot 1930-talets slut ta avstånd från Lewis, men hans beundran för Mencken bestod, och på 1950-talet förklarade han att denne var den störste satirikern "inte bara i Amerika utan kanske i hela världen."³¹

Oftast relaterade Brown, med påtaglig förtjusning, Menckens och Lewis' satir utan att diskutera dess politiska förankring. Då han någon gång diskuterade de två författarnas politiska åsikter hade Brown inte några svårigheter att försona Menckens öppet elitistiska och konservativa åskådning och Lewis' nästan apolitiska perspektiv med sin egen socialism. Då Mencken och Lewis inte nått fram till en socialistisk åskådning kunde de aldrig förstå orsaken till de problem de satiriserade, men det gjorde inte deras kritik mindre träffande. Den skulle blott ha varit än skarpare om de varit socialister eller, närmare bestämt, SLP-medlemmar.³² Menckens synsätt hade för övrigt mycket som Brown tyckte stod i samklang med SLP:s principer, däribland idén om "en civiliserad minoritet" i motsatsställning till "mobben", det stora flertalet. Den civiliserade minoriteten hade enligt Brown en direkt motsvarighet i SLP:s roll som socialistisk förtrupp, och begreppet skulle dyka upp igen när han diskuterade Svensk-Amerika.³³

Brown och Svensk-Amerika: Från Sverige till Forum

Nils F:son Brown hade skrivit om Svensk-Amerika sedan sin första tid som journalist i USA, och liksom hans politiska åsikter hade hans syn på landsmännen i Amerika genomgått stora förändringar. Som osäker nykomling hade han på det tidiga 1910-talet förnekat själva immigrationsidén, kallat de svenska utvandarna "förrädare" mot sitt fosterland och uppmanat dem att återvända hem. "[V]år kärlek kan Amerika aldrig vinna, om vi äro väckligt fosterlandsälskande svenskar", skrev han 1911, och han avfärdade som falsk den ofta citerade analogin där Sverige var utvandarnas moder och Amerika deras brud.³⁴

Då Brown blivit mera etablerad i sin nya omgivning började hans motstånd mot invandrarsamhället mjukna. Det var särskilt uppenbart sedan han flyttat till Kanada, där hans roll som ensamredaktör på en liten tidning bragte honom i nära kontakt med läsekretsen och med invandrarorganisationer som Vasaorden, Sällskapet Norden och Svenska Nationalkommittén, en rörelse med syfte att

³¹ *Arbetaren* den 21.1.1926, s. 8; "H.L. Mencken på krigsstigen". *Arbetaren*, 26.4.1923, s. 1; *Canada-Tidningen* den 23.8.1956, s. 4; *Canada-Tidningen* den 19.1.1956, s. 4; "Man glömde det viktigaste". *Svea* den 30 september 1954, 4; "Babbitt har fått hämnd". *Svenska Amerikanaren Tribunen* den 10.2.1938, s. 1-2; Browns självbiografi, s. 50-52.

³² "Vikten av att vara socialist"; "Hugget och stucket". *Arbetaren* den 9.12.1926, s. 1.

³³ "Ett omdöme". *Arbetaren* den 18.12.1926, s. 8; Brown, "Svensk-amerikansk litteratur: Hvarför den ej kunnat blomstra" i *Landkänning* 1923, s. 17-19.

³⁴ *Svenska Amerikanska Posten* den 20.12.1910, s. 7; , Dec. 20, 1910, 7; *Svenska Amerikanska Posten* den 22.11.1911, s. 6.

grunda bibliotek i svenskkanadensiska samhällen.³⁵ Resultatet av denna kontakt var att hans syn på immigrationen förändrades, och ett tecken på detta var att han 1913 accepterade moder-brudanalogin. Hädanefter skulle Brown alltid betona hur viktigt det var att invandrarna bevarade sin etnicitet.³⁶

Till en början var Browns uppfattning om invandrarsamhället inklusiv i att han underströk vikten av samförstånd och samarbete istället för konkurrens mellan de svenskkanadensiska organisationerna.³⁷ Under hans sista år vid *Canada-Tidningen* började det dock efterhand bli uppenbart att han inte accepterade alla invandrarinstitutioner. Brown ville t.ex. att invandrarsamhällets utveckling skulle ta en viss riktning: Ett av de projekt som han propagerade för var ett Folkets Hus efter svenskt mönster, och han anknöt också Svenska Nationalkommitténs biblioteksplaner till Sveriges folkrörelser. Dessutom började han kritisera vissa svenskkanadensiska kyrkosamfund och organisationer för att vara konservativa och "trångbröstad" istället för "svensksinnade och kulturvänliga".³⁸ Browns tendens att stödja vissa invandrarinstitutioner och fördöma andra skulle bli ännu mer framträdande i Forum.

Browns tidskrift förklarade i sitt första nummer att den skulle verka för att bevara svenskheten i Kanada och möta behovet av litteratur på svenska, och det stod klart från början att *Forums* redaktör lade stor vikt vid det löftet, ty varje nummer innehöll bokrecensioner, poesi, noveller och en följetongsroman. Vikten av att bevara svenskheten hade också en framträdande roll i Browns ledarkommentarer, och här var tonen stridslysten från början. I sin kampanj för en svensk "arbetarkyrka" i Winnipeg kritiserade han stadens svenska pastorer och *Canada-Tidningen* för att lägga hinder i vägen. Efter detta följde attacker på en "efterbliven och puritansk klick" bland de svenska invandrarna som inte sympatiserade med farmar- och arbetarörelsen. Enligt Brown gick det i invandrarsamhället en klar skiljelinje mellan "frisinnade svenskar" och "oerhörda charlataner, pajaser och mullvadsarbetare . . . som söka dölja sin uselhet under religionens och patriotismens täckmantel".³⁹

Patriotism och religion var bägge faktorer som i Browns ögon verkade mot det svenska invandrarsamhällets intressen. Första världskriget hade givit upphov till åtskillig invandrarfientlighet i Kanada, och *Forums* redaktör ansåg att de svenskkanadensare som anklagade sina landsmän för att inte vara lojala mot det nya landet attackerade själva svenskheten. Attacker mot invandrarnas etnicitet kom också från religiöst håll. I konkurrensen mellan svenskkanadensiska lutheraner och baptister mostatte sig Brown de senare för att de var

³⁵ *Svenska Canada-Tidningen* den 22.4.1914, s. 1; *Svenska Canada-Tidningen* den 3.1.1917, s. 1; *Svenska Canada-Tidningen* den 18.4.1917, s. 1; *Svenska Canada-Tidningen* den 27.6.1917, s. 1; *Svenska Canada-Tidningen* den 21.11.1917, s. 1; *Svenska Canada-Tidningen* den 3.4.1918, s. 1; *Svenska Canada-Tidningen* den 17.4.1918, s. 1; *Svenska Canada-Tidningen* den 26.10.1918, s. 4; *Forum* den 31.10.1919, s. 2.

³⁶ *Svenska Canada-Tidningen* den 28.6.1913, s. 4; *Svenska Canada-Tidningen* den 23.4.1914, s. 1; *Svenska Canada-Tidningen* den 18.4.1917, s. 4; *Svenska Canada-Tidningen* den 26.10.1918, s. 4; Browns självbiografi, s. 116-18.

³⁷ *Svenska Canada-Tidningen* den 3.4.1918, s. 1; *Svenska Canada-Tidningen* den 26.10.1918, s. 4; *Svenska Canada-Tidningen* den 14.11.1918, s. 4; *Svenska Canada-Tidningen* den 5.12.1918, s. 4.

³⁸ *Svenska Canada-Tidningen* den 27.3.1918, s. 4.

³⁹ *Forum* den 31.10.1919, s. 2, 4; *Forum* den 15.11.1919, s. 2; *Forum* den 29.11.1919, s. 2; *Forum* den 15.1.1920, s. 4; *Forum* den 1.4.1920, s. 7; *Forum* den 15.10.1920, s. 1.

”imperialister” som var ute för att ”kolonisera” de svenska invandrarna och leda dem bort från fosterlandets religiösa tro. Baptisterna, som Brown föraktfullt betecknade som konservativa, arbetade mot svenskheten också genom sina försök att censurera skandinavisk konst och litteratur som de fann omoralisk.⁴⁰

Trots den stridslystna tonen var Browns artiklar i *Forum* optimistiska, inspirerade av de radikala attityderna hos många svenskkanadensare och det omtumlande politiska läget i Kanada runt 1920. När han diskuterade det svenskkanadensiska invandrarsamhället såg han framför sig hur de ”frisinnade och radikala” svenskarna skulle triumfera över de konservativa ”puritanerna”. Browns återkomst till det konservativa 1920-talets USA och hans SLP-medlemskap skulle göra hans artiklar mer pessimistiska och cyniska.

Talesman för den civiliserade minoriteten

I *Forum* hade Brown i stort sett kritiserat enskilda personer och organisationer inom invandrargruppen, men i *Arbetaren* attackerade han Svensk-Amerikas fundament. I vad som blev återkommande utfall fann Brown grava fel hos invandrarsamhällets kyrkosamfund, dess press och dess politiska ledare.

Efter att ha noterat kampen mellan ”fundamentalister och liberaler” i de amerikanska kyrkosamfundens anklagade Brown på ett tidigt stadium att den svenskamerikanska lutheranska Augustanasynoden för ”fundamentalism, efterblivenhet, biggotteri, andligt mörker” och ”fientlighet mot fri forskning” och för att vara ”på korståg” mot ”vetenskap och upplysning”. Det var absurt och förkastligt, ansåg han, att en institution som påstod sig vara den svenska kulturens stöttepelare i Amerika hade slutit sig till ”mörkrets och obskurantismens makter” i sin syn på vetenskaplig forskning, skilsmässor och modern kristendom.⁴¹

Vad gällde den svenskamerikanska pressen förklarade Brown att den var i händerna på storkapitalet, vilket innebar att dess redaktörer inte kunde företräda det stora flertalet svenska invandrare. Svenskspråkiga tidningar var helt i avsaknad av kultur och inriktade sig uteslutande på att tillfredsställa läsare och annonsörer. De var i Browns ögon inget mer än ”allmogetidningar” som spred en ”pigkultur”.⁴²

I sin kritik av Svensk-Amerikas förgrundsfigurer ifrågasatte Brown inte bara individuella personer utan också vad som kan kallas invandrarsamhällets ideologi. Han ansåg det t.ex. löjligt att låta ekonomiska termer definiera framgång i det nya landet. De svenskamerikanska tidningarnas rutinmässiga artiklar om ”framstående landsmän” som gjort sin lycka i Amerika var enligt Brown föga mer än en hyllning av ”parvenyer och yrkespolitiker av tredje klass” som inte brydde sig ett uns om kultur och svenskhet. De hade bara en tunn

⁴⁰ *Forum* den 15.1.1920, s. 5; *Forum* den 1.2.1920, s. 4; *Forum* den 1.3.1920, s. 1.

⁴¹ ”Fundamentalister och liberaler”. *Arbetaren* den 27.9.1923, s. 4; ”Praktblommor”. *Arbetaren* den 19.6.1924, s. 1; ”Svea försvarar sina vänner”. *Arbetaren* den 15.1.1925, s. 1; ”En tidsenlig predikan”. *Arbetaren* den 4.2.1926, s. 4; ”Hugget och stucket”. *Arbetaren* den 25.2.1926, s. 1; ”Kapital och arbete”. *Arbetaren* den 3.3.1927, s. 4.

⁴² ”Hugget och stucket”. *Arbetaren* den 8.5.1924, s. 1; ”Efter slaget”. *Arbetaren* den 13.11.1924, s. 4; ”Amerikanska bref”. *Arbetaren* den 31.12.1925, s. 1; ”Svenskhetens bevarande' ännu en gång”. *Arbetaren* den 9.12.1926, s. 1; ”Några sköna vittnesbörd”. *Arbetaren* den 16.12.1926, s. 8; ”Hugget och stucket”. *Arbetaren* den 7.10.1927, s. 4; ”Hugget och stucket”. *Arbetaren*, 5.8.1926, s. 1, 6; ”Också en ordensutnämning”. *Arbetaren* den 7.10.1926, s. 8; ”Hugget och stucket”. *Arbetaren* den 31.5.1928, s. 5.

fernissa som deras pengar givit dem och låg lika nära babbitt-typen som de infödda amerikaner Sinclair Lewis gjorde narr av.⁴³ Upphöjningen av de framstående landsmännen hade i Browns ögon lett till att "babbittandan" infekterat den svenskamerikanska arbetarklassen, vilken nu var genomsyrad av penningbegär och "liknöjdhet och intellektuell lättja".⁴⁴

Dessa karaktärsdrag gjorde det inte bara svårt att göra svenskamerikanerna klassmedvetna utan innebar också att grogrunden för en svenskamerikansk kultur var dålig. Brown, som själv var en passionerad bokläsare, ansåg att den återkommande tidningsdebatten huruvida en svenskamerikansk litteratur existerade var det bästa beviset på att en invandrarkultur helt saknades. Hans artiklar om litteratur började nästan alltid med konstaterandet att någon svenskamerikansk sådan inte existerade. Att det nästan helt saknades författare med talang var ett uppenbart skäl, men Brown ansåg att problemets rötter låg djupare än så. Den svenskamerikanska läsande allmänheten var av flera orsaker oemottaglig för något annat än "skräp". Till att börja med hade invandrarna kommit till den nya världen "fattiga och okunniga—ofta från de svenska obygderna" och var knappt läskunniga. Deras läsning "sträckte sig knappast utöfver bibeln och psalmboken" och det hade lämnat dem utan "kulturella och sociala intressen".⁴⁵

En annan orsak var att de svenskamerikanska kyrkosamfunden snabbt hade givit sig in i "värklig kapplöpning . . . om de stackars nykomlingarnas själar". Med sina skolor, sina bokförlag och sin press hade samfunden utövat ett enormt inflytande på kulturens område, där de "vaktade rent af svartsjukt, att inga nya tankar och idéer fingo inträde hos kyrkomedlemmarna". Deras dominans hade lett till att idéflödet från Sverige, en synnerligen viktig del av Browns vision av Svensk-Amerika, stoppats. På 1920-talet höll de dessutom på att ytterligare underminera invandrarsamhällets grundvalar genom att i ökande omfattning använda engelska som officiellt språk.⁴⁶ Engelskans inbrytning i de svenska invandrarinstitutionerna var ett tecken på det amerikanska inflytandet, ett tredje skäl till att en svenskamerikansk kultur saknades. De svenskamerikaner som inte stod under kyrkosamfundens inflytande hade blivit "amerikaniserade", vilket inneburit att de blivit "puritaner" som var "oemottagliga för kulturella impulser". De vände sig till den likaledes amerikaniserade svenskspråkiga sekulära pressen för läsmaterial som var "den största andliga smörja".⁴⁷

Browns diskussion av Svensk-Amerika genljuder av en elitistisk ton som förefaller något överraskande i ett socialistiskt organ men som i själva verket står helt i samklang med hans fusion av SLP-doktriner och Mencken och Lewis' satir. Browns omvändelse till SLP-marxism hade inte berövat honom hans

⁴³ "Svenskhetens bevarande". *Svenska Amerikanska Posten* den 19.12.1923, s. 4 "Från Utkikstornet". *Svenska Amerikanska Posten* den 10.12.1924, s. 9; "Apropos Sven Hedin". *Arbetaren* den 29.3.1923, s. 4; "Vikingens vägmärken". *Arbetaren* den 15.12.1927, s. 1; "Kvacksalvare och andra". *Arbetaren* den 13.6.1923, s. 1; "Magnus ännu en gång". *Arbetaren* den 30.0.1923, s. 1; "Hugget och stucket". *Arbetaren* den 20.5.1926, s. 4.

⁴⁴ "Bildningsintresset i Svensk-Amerika". *Arbetaren* den 28.7.1927, s. 6

⁴⁵ "Från Utkikstornet". *Svenska Amerikanska Posten* den 27.6.1923, s. 9; "Svensk-amerikansk litteratur", s. 17; "Från Utkikstornet". *Svenska Amerikanska Posten* den 22.4.1925, s. 9; "Bildade svensk-amerikaner", s. 30; "Tre vise män". *Arbetaren* den 17.2.1927, s. 1.

⁴⁶ "Svensk-amerikansk litteratur", s.17-18; "Från Utkikstornet". *Svenska Amerikanska Posten* den 7.10.1925, s. 9; "Svenskhetens bevarande".

⁴⁷ "Svensk-amerikansk litteratur", s. 18.

stolthet över den privilegierade utbildning han fått i Sverige, en stolthet som klart framträdde när han vid ett tillfälle förlöjlade en kollega som en "folkskollärartyp" som inte kunde dölja "halfbildningen". Inte heller skämdes han över sin klassbakgrund. Efter att ha ängsligt noterat att hans fädernesland höll på att "amerikaniseras" därför att svenskarna i allt större utsträckning brydde sig om pengar, drog Brown sig till minnes att när han var kvar i Sverige var det "höjden av löjlighet och tarvlighet" att skryta om pengar "i civiliserade kretsar".⁴⁸

Browns elitism är mest tydlig i en artikel som står utanför den socialistiska inramningen som Borgs tidning gav det mesta han skrev. Artikeln bar titeln "The Swedes Among Us" och publicerades i maj 1926 i Menckens tidskrift *American Mercury*, och den gjorde Brown ökad i det svenska immigrantsamhället. "The Swedes Among Us" innehöll egentligen inget som Brown inte redan tidigare sagt i *Arbetaren*, *Landkänning* eller t.o.m. *Svenska Amerikanska Posten*, men dess brott var att göra synpunkterna tillgängliga för en engelskspråkig läsekrets, vilket var att "skämma ut" svensk-amerikanerna, ansåg en i det närmaste enig svenskamerikansk press.⁴⁹

Precis som i sina artiklar i *Arbetaren* beskylldes Brown de svenskamerikanska kyrkosamfundet för att vara fundamentalistiska och reaktionära och de politiska ledarna för att vara yrkespolitiker med föga intelligens. Pressen var "mycket låg" i standard och "helt hopplös" när det gällde litterära ambitioner. Medan de svenska invandrarna hade bidragit avsevärt till det materiella välförhållandet i USA hade de förblivit kulturella "boobs" and "yokels" (ungefärligen "töntar" och "bondtölp"). De sista två fraserna hade Brown lånat direkt från Menckens arsenal, och de var en god sammanfattning av hela artikelns ton. Brown avslutade med den vaga förhoppningen att de svenska invandrarna med tiden skulle uppgå i den amerikanska arbetarklassen och till slut ta makten i USA, men det föreföll vara en eftertanke i en essä som i övrigt helt överensstämde med Menckens konservativa tidskrift. Betydligt mer typisk för tonen i "The Swedes Among Us" var början, vilken berättade för läsaren hur författaren och hans vänner, "universitetsstudenter, ingenjörer, konstnärer, författare, läkare, och liknande", en gång i sekelskiftets Sverige stött på ett uppklätt och skrytsamt svenskamerikanskt syskonpar, barn till den fattigaste bonden i trakten.⁵⁰

Om Browns artiklar sålunda överflödar av kritik av Svensk-Amerika, är de betydligt vagare när det gäller att hålla fram en alternativ vision av immigrantsamhället. I en insiktsfull essä han skrev för *Landkänning* om det kulturella utbytet mellan Sverige och USA var Brown särskilt angelägen om att framhålla att svenskamerikanernas dragning till svensk kultur inte måste resultera i att "ett slags svensk kulturstat" uppstod i Amerika. Invandrarna måste uppgå i "den stora amerikanska kulturkroppen", underströk han. Likväl ansåg Brown att fortsatt kontakt med Sverige var livsviktig för immigrantsamhället,

⁴⁸ "Hugget och stucket". *Arbetaren* den 13.3.1924, s. 1; "Hugget och stucket". *Arbetaren* den 3.6.1926, s. 5.

⁴⁹ "The Swedes among us". *Arbetaren* den 27.5.1926, s. 1; "Hugget och stucket". *Arbetaren* den 5.8.1926, s. 1, 6; "The Swedes among us" ännu en gång". *Arbetaren* den 17.6.1926, s. 8; brev den 20 maj 1926 från Borg till Elgström; "När man misslyckats". *Svenska Kuriren* den 13.5.1926; *Svea* den 5.5.1926, s. 4; Browns självbiografi, s. 46-48; *Canada-Tidningen* den 30.5.1940, s. 2, 3; "The Swedes among Us" i *American Mercury*, May 1926, s. 11.

⁵⁰ "The Swedes among Us" i *American Mercury*, s. 9-13.

vilket behövde nya litterära och konstnärliga impulser. Han lovordade därför svenska operaförställningar, filmregissörer och konstnärer för att de hållit det kulturella utbytet vid liv, och han klandrade arbetarrörelsen i Sverige för att den inte gjort mer för att nå ut till svenskamerikanerna utan låtit ett borgerligt perspektiv dominera.⁵¹ Om svensk kultur var en viktig del av etniciteten var det minst lika viktigt i Browns ögon att vidmakthålla svenska språket, och han var också en varm anhängare av svensk körsång. Fastän han ofta var kritisk i sin diskussion av svenskamerikansk litteratur tillstod Brown att den frambragt ett fåtal författare som verkat för att bevara immigrantkulturen, som t.ex. G.N. Malm, Jakob Bonggren och Browns vän Johan Person.⁵²

Generellt måste det dock sägas att ingen sammanhängande vision av Svensk-Amerika framträder i Browns artiklar. Kanske var en sådan vision en omöjlighet när den skulle baseras på SLP:s doktriner om en liten revolutionär förtrupp och på Menckens föraktfulla dissekering av det amerikanska samhället. Brown immigrantsamhälle förutsatte en grad av sofistikerad bildning som kunde uppnås endast av den civiliserade minoriteten, som antogs bestå "hufvudsakligen af S.L.P.-män och S.L.P.-kvinnor" och andra invandrare som hade en viss grad av "allmänbildning" och "söka förkovra sig och förstå tidens utveckling". Brown ansåg att deras utbildning vid läroverk och universitet i Sverige hade givit ett rotlöst drag åt deras liv i USA, där de behållit sin integritet men sällan lyckats i materiellt hänseende. De var bestörta över hur framtädnade "parvenyerna" var i det svenska immigrantsamhället och hur de dominerade organisationer och tidningar, så den civiliserade minoriteten vände sig bort från immigrantgruppen in i individuell isolering eller till SLP:s led.⁵³ Från den positionen var "de civiliserade" måhända mer benägna att, som Brown, kritisera än att peka på alternativ.

Brown och arbetarpressens funktion

Brown och *Arbetaren* hade på 1920-talet synbarligen försatt sig i en marginell ställning i immigrantsamhället, en ställning som föreföll vara i opposition mot de flesta aspekterna av Svensk-Amerika. Det är emellertid diskutabelt om den positionen var den enda som var öppen för alla radikala invandrapublikationer. Som kontrast kan nämnas en studie av den tyskamerikanska radikala pressen som understryker att denna grupp tidningar och tidskrifter var framgångsrika och långlivade därför att de baserades på en "arbetargemenskap" (labor community) vars liv och kultur de kunde spegla.⁵⁴ De var därför ett trovärdigt alternativ till det borgerliga immigrantsamhället under årtiondena runt sekelskiftet.

1920-talets Svensk-Amerika var en i jämförelse en helt annan miljö för den radikala pressen. Det svenskamerikanska arbetargemenskapen (som den

⁵¹ "Det kulturella utbytet". *Arbetaren* den 16.2.1928, s. 7.

⁵² "Tvillingstäderna i sångens tecken". *Arbetaren* den 25.6.1925, s. 1; "'De Svenske' i Minneapolis". *Arbetaren* den 30.6.1927, s. 6; Browns självbiografi, s. 96-98; "Från Utkikstornet". *Svenska Amerikanska Posten* den 14.7.1926, s. 9

⁵³ "Svensk-amerikansk litteratur", s. 18; "Från Utkikstornet". *Svenska Amerikanska Posten* den 1.8.1923, 9; "Ett omdöme". *Arbetaren* den 18.12. 1924, s. 8; "'Landkänning' för i år--ett omdöme". *Arbetaren* den 3.12.1925, s. 8; Bildade svenskamerikaner, s. 30-31; "'Amerikanska bref'".

⁵⁴ Carol Poore, "The Pioneer Calendar of New York City: Chronicler of German-American Socialism" i Shore, a.a..

definieras av data som antal partimedlemmar och upplagesiffror för pressen) var liten, skingrad och försvagad av sekterestiska fejder.⁵⁵ Externa faktorer bidrog också till att göra 1920-talet till ett problematiskt årtionde för radikala publikationer inom alla invandrargrupper. Den politiska atmosfären i USA, påverkad av den officiella klappjakten på radikaler 1919, var till att börja med fientlig mot socialistiska idéer och fackföreningstankar, vare sig de förfäktades av infödda amerikaner eller invandrare. För det andra innebar slutet på den obegränsade invandringen till USA att alla invandrarinstitutioner i Svensk-Amerika började känna av den minskande strömmen av nykomlingar från Sverige. För marginella organisationer som SSLF innebar det krympande antalet medlemmar en katastrof, och det är ingen tillfällighet att *Arbetaren* inte överlevde årtiondet ut.

För att finna en mer gästvänlig miljö för den radikala svenskamerikanska pressen behöver man inte ens gå utanför Nils F:son Browns karriär. Som *Forums* utgivare hade han varit medlem av något som betydligt mer liknade den arbetargemenskap i vilken den tyskamerikanska radikala pressen blomstrade. Det var inte bara att den politiska atmosfären under första världskrigets slutår verkade vara mer mottaglig för arbetarorgan, utan också att *Forum* försökte nå en bredare läsekrets än *Arbetaren*. Browns tidskrift stöddes, åtminstone till en början, av politiska liberaler, progressiva kyrkosamfund, missnöjda farmare, nykterhetsanhängare och många andra som löst kunde klassas som radikala. Kanada hade inte heller några omedelbara planer på att begränsa sin invandring, så svenskkanadensarna växte i antal under 1920-talet, vilket innebar nya potentiella prenumeranter för *Forum*.

Då de konfronterades med en betydligt mer problematisk miljö i USA på 1920-talet försökte Thor Borg och Brown att vidga *Arbetarens* läsekrets bortom SLP:s medlemmar till den civiliserade minoriteten. Det var en idé som tycktes dömd att misslyckas, eftersom denna grupp läsare var alltför liten (och troligen alltför heterogen) för att kunna hålla *Arbetaren* vid liv. Flera år senare skulle Brown utan framgång vid flera tillfällen engagera sig i icke-socialistiska tidskrifter med liknande syften.⁵⁶

Historiska omständigheter och invandrargruppens specifika karaktärsdrag hade sålunda ett klart inflytande över vad Nils F:son Brown skrev för de två radikala publikationer som diskuterats i denna artikel. I bägge fallen står det dock klart att en stor del av arbetar- och socialistpressens innehåll ägnades åt det svenska invandrarsamhället. Liksom den tyskamerikanska radikala pressen var *Forum* och *Arbetaren* inte enbart engagerade i politisk propaganda utan hade en mer mångfacetterad roll.

⁵⁵ Brown, "Vikingens vägmärken"; Brook, "Swedes", s. 143–44

⁵⁶ Browns självbiografi, s. 59; brev den 15 augusti 1950 från Brown till Elgström.

Svenske Andersson i Solsjenitsyns Gulagarkipelagen

Av Rolf Karlbom

1.

Svenske Erik Arvid Andersson tillhör de färgstarka porträtten i Alexander Solsjenitsyns dokumentär *Gulagarkipelagen*, utgiven 1974. Sammanträffandet skall ha skett inom ett genomgångsfängelse i Kujbysjev sommaren 1950.

Svenske Andersson konterfejas av Solsjenitsyn som "en lång, ung militär med romersk profil, med långt ymnigt, ljusblont hår och brittisk uniform". Han hade redan suttit fängslad i två år utan att ha upplevt en endaste cell och också förts till genomgångsläget i största hemlighet i en speciell Stolypinkupé. Omedelbart råkade han i häftigt gräl med en Wehrmacht officer i tysk uniform.

Ingen skulle ha trott på Anderssons berättelse, om inte hans hår skonats av frisörsaxen (ett mirakel i hela Gulag), för hans främmande hållning eller för att han talade engelska, tyska och svenska så ledigt. Han vore son inte till en miljonär, utan en miljardär och systerson till befälhavaren i brittiska ockupationszonen i Tyskland general Robertson. Han var svensk undersåte men tjänstgjorde under kriget som frivillig i den brittiska armén och deltog i landstigningen i Normandie.

Andersson hade efter kriget blivit svensk yrkesmilitär och varit i Moskva som medlem av en svensk militärdelegation. Han framträdde efter hemkomsten i pressen, där han lovprisade den sovjetiska socialismen.

Erik Andersson tjänstgjorde 1947–48 i Västberlin. Han besökte då och då en flicka i Östberlin och en natt kidnappades han. Han fördes till Moskva, och Gromyko, som hade dinerat i hans fars hem, föreslog honom att offentligt ta avstånd från kapitalismen.

Han inspärrades i en datja utanför Moskva och trakterades som en sagoprins. Han fick sällskap av en f.d. generallöjtnant, som redan hade tillbragt två år i Norilsk. Under tio månader lärde denne honom att tala bruten ryska och uppammade en gryende avsky mot de blå revärerna, säkerhetsorganen, hos honom.

Sommaren 1950 kallades Andersson till Vysjinskij men vägrade än en gång. Då skall Abakumov personligen ha läst upp domen för honom: tjugo år.

Rolf Karlbom, docent, född 1933, är universitetslektor vid högskolan i Karlstad. I hans produktion märks bl.a. *Bakgrunden till 1809 års regeringsform* (1964). "Mordet på Sergej Kirov" (*Scandia* 1975) samt *Raoul Wallenbergs fångenskap i Sovjet* (1987)

Solsjenitsyn beskriver på ett annat ställe, hur Andersson skall ha förts till Kuibysjev i särskild kupé och med en instruktion på kuvertet till hans dossier, vilken gjorde eskortsoldaterna alldeles konfysa. Andersson samtalande under resan genom väggen med en ung flicka, dotter till en Moskvaläkare och arresterad enligt artikel 58:10.

Solsjenitsyn hade senare erfärit, att Andersson var lika vanligt som Ivanov i Ryssland. Naturligtvis hade man förbjudit honom att säga sitt riktiga namn. Ändå funnes han kanske fortfarande 1972 i livet¹.

Dmitrij Panin återkom 1976, uttryckligen återopande Solsjenitsyns *Gulagarkipelagen*, till samma situation. En detaljerad jämförelse klarlägger emellertid, att det inte handlar om ett litterärt plagiat utan om en alternativ minnesbild av en upplevd händelse.

Skildringen framstår ofta som mer vag. Årtalet 1950 anges inte direkt. Svensken kallas Arvid Andersson eller bara Arvid. Han beskrivs klädd ”in a foreign uniform, from which the insignia had been stripped”. Episoden med Gromyko återkommer ej, inte heller generallöjtnanten i datjan utanför Moskva eller samtalet mellan svensken och moskvaflickan under färden till Kujbysjev.

Vissa händelsemoment har å andra sidan preciserats. Krigsinsatsen exemplifieras genom en manmotmanstrid med en tysk division vid Ardennerna. Anderssons militära karriär i Sverige hänförs till generalstabens, och det är som medlem av en generalstabsdelegation, som han skall ha besökt Moskva. Den slutliga fängelsevistelsen förklaras uttryckligen gälla Ljubljanka och en flott möblerad specialcell på översta våningen.

Det enda radikalt nya i Panins relation avser en referens till en professorson. Dess far skulle en tid 1956 ha hållits tillsammans med Arvid i Krasnurskfängelset och att Arvid då fortfarande var obruten.

Panin påstår sig i väst ha försökt få mer upplysningar om Arvid av svenska ambassaden i Rom. Han hade dock fått veta, att man inte ägde kännedom om någon försvunnen med detta namn².

2.

Svenske Andersson förekommer emellertid redan under förra hälften av 1950-talet i primärmaterialet om krigsfångarna i Sovjet. *Dagens Nyheter* innehöll hösten 1953 en intervju med en återvändande österrikare, ingenjör Alexander Russ från Graz.

Russ hade den 12 februari 1951 förts in i cell 74, Ljubljanka. Där fanns då redan en omkring 175 centimeter lång kraftigt byggd man med blont, mycket långt, vågigt hår. Han sade sig heta Eric Alvin Andersson och vara från Stockholm.

Samtalen hade förts på engelska, då Russ inte kunde svenska och Andersson inte tyska. Russ uppfattade Andersson som tre år äldre än sig själv och därmed född 1917.

Andersson berättade, att han hade anhållits i Östberlin 1947, då han i en tjänstevagn hade kört in i den ryska zonen för att träffa en väninna. Han fördes

¹ A. Solsjenitsyn, *Gulagarkipelagen 2*, Stockholm, 1974, s. 63ff. Se även *ibid.*, s. 35f.

² D. Panin, *The notebooks of Sologdin*, London, 1976, s. 288f. En ryskspråkig upplaga av detta verk utkom 1973.

Linder uppgav, att han hade häktats i Östberlin 1949 under tillfälligt besök där i personligt ärende. Han verkade dock föga benägen att gå in på omständigheterna kring denna vistelse i Östberlin.

Linder hade hållits ett och ett halvt år i Moskva och sedan internerats i Vorkuta, varifrån han 1953 hade blivit frigiven med skyldighet att bo i Komi ASSR. Han hade med flyg tagit sig till Moskva för att med ambassadens hjälp fara till Sverige.

Linders passansökan innehöll, att han vore född i Oskarshamn den 27 mars 1912 samt genom födseln svensk medborgare. Han hade lämnat Sverige 1927 men vistats där åren 1946–49. Han innehade även kanadensiskt medborgarskap.

Linder angav sig vara flygare och bar norska flygvapnets märke i knapphålet. Han skulle under kriget vara flygutbildad i Little Norway Canada samt fortfarande inneha identitetsbricka som officer i norska flygvapnet.

Linder var utrustad med uppehållstillstånd utan medborgarskap i SSSR, utfärdad 1954 och giltigt ett år. Utlänningspolisen i Sygtygkar, huvudstad i Komi ASSR, hade den 6 april 1955 förlängt anmälningstiden till tre månader. Linder hade genom skogarna gått till Kraznije Pogost, tagit flyg till Kirov och därefter expresståg till Moskva. Han återopade som svenska kontakter friherre Ove Ramel och sin hustru.

Linder lämnade vidare ett antal upplysningar från Vorkuta. En gällande gränsgångaren Henning Frösth, vars sejour i Vorkuta styrks av flera andra källor, bl. a. av Frösth själv efter återkomsten till Sverige 1958⁸. En annan rörde Bertil von Feilitzen från Stockholm, häktad i Kina antagligen 1945, och dömd till 25 års straff för spionage.

Man måste emellertid framför allt notera, att Linder också hänvisat till svensken Erik Arvid Andersson från Södertälje i Vorkutalägren. Denne skulle vara häktad i Österrike vid för Linder okänd tidpunkt samt likt Feilitzen dömd till 25 års straff för spionage.

Linder gjorde dessutom en remarkabel koppling genom påståendet, att "bekant äldre svensk häktad i Ungern 1944 eller 1945" för ettochett halvt år sedan befann sig i hemligt läger på Novaja Zemlja i Oplag 6 eller 6 A, Karskije Vorota. Linder hade inte haft direkt kontakt med denne utan blott via den vanliga fångtelegrafan. Svensken skulle dock leva under relativt gynnsamma omständigheter men inte ha arbete.

Linder ville inte uttala svenskens namn men förnekade inte Sohlmans förmodan, att uttalandena gällde Raoul Wallenberg. Linder finge enligt egen uppfattning aldrig utresetillstånd, om det bleve bekant, att han hade lämnat dessa uppgifter om svensken.

Däriigenom skulle svenskens liv dessutom riskeras. Anledningen till att ryssarna inte skulle kunna lämna ut honom, vore, att de hade beskyllt tyskarna för att ha bortfört honom⁹.

John H. Noble, som återkom ur sovjetisk fångenskap i januari 1955, beskrev samtidigt genom en artikelserie i *The New York Times* sin lägetid i Vorkuta åren 1950–1954. Han nämnde bland medfångarna en Roy Linder, som sade, att

⁸ Se t. ex. *ibid.* nr 22, 22/2 1955; nr 26, 23/1 1956; nr 36 11/2 1959; Harju, *Moskva känner inga tårar* Stockholm, 1956, s. 122ff.

⁹ *W.* doss. nr 22, 12/4 1955.

Knorr hade "sist sett" Erik Andersson den 29 juli 1950 i ett koncentrationsläger i Sibirien. Andersson vore född i Stockholm 1924. Fadern, verksam inom bilbranschen, vore svensk medborgare, modern engelska.

Andersson hade varit militärattaché i Berlin och hade kidnappats den 20–21 juli 1947, då han vistades hos en skådespelerska, som även hon bortfördes. En annan, tysk krigsfånge, Rudolf Uttner, kände enligt Knorrs mening också till fallet Andersson⁶.

Nästa pusselbit erbjudes vi i form av vittnesmål från ytterligare en repatrierad tysk, Alexander Schmuck, i februari 1955. Det anknyter liksom Solsjenitsyn och Panin uttryckligen till genomgångsläget i Kujbysjev. Mötet dateras utan tvekan till juli 1950. Svensken sägs ha hetat Anderson eller Andersen, och förnamn blir aldrig tillagt.

Andersen beskrivs som 1.75–1.80 lång, mycket ljus, blå ögon och iförd en sovjetisk officersuniform utan gradbeteckningar och utmärkelsetecken. Hans far vore en svensk baron och industriman, hans mor syster till den engelske generalen Richardson.

Andersen skulle omkring 1947/48 ha arbetat som svensk officer hos den svenska, diplomatiska representationen i Berlin. Han fastogs en kväll i sovjetzonen, då han besökte en tysk, kvinnlig bekant.

Andersen fördes till en stad, vilken Schmuck uppfattade som Finsterwalde, och uppmanades av en rysk officer, med hänvisning till en tidningsartikel av Andersen, att arbeta för Sovjet. Under de närmaste månaderna undervisades han i ryska och politisk skolning samt sändes slutligen till Moskva.

I Moskva, där Andersen skall ha fått en utmärkt bostad, krävde han en audiens hos Stalin. Han fick tala med Vysjinskij, som förnyade det sovjetiska anbudet, men Andersen begärde omedelbar frigivning. Efter ett stormigt samtal fördes han till fängelse, där han dock inte förhöordes.

En dag blev Andersen dock kallad till ministern för statssäkerheten, vars namn av Schmuck två gånger påstås ha varit A. B. Kurov. Denne skall ha läst upp för honom en dom på 20 år för spioneri.

Med anledning av Andersens speciella fall sändes han till ett arbetsläger men förväntades inte arbeta. Han skulle erhålla ransoner för de bästa arbetarna och hundra rubel månatligen i fickpengar⁷.

Schmucks relation efterlämnar onekligen intrycket av att vara ett autentiskt, obearbetat vittnesmål. Svenskens riktiga efternamn har inte fastnat i minnet, tidpunkten för hans gripande i Östberlin framträder vagt och efternamnet Abakumov har uppfattats som A. B. Kurov.

3.

Den egentliga nyckeln till gåtan Erik Andersson står likväl att finna i några depescher av Moskvaambassadören Rolf Sohlman i april 1955. Sohlman rapporterade då, att legationen i Moskva den 11 april 1955 hade blivit uppsökt av en person, som hette Linder.

⁶ W. doss. nr 45, 27/1 1954. Auswärtiges Amt hade ej kunnat spåra den nämnde Uttner –ibid. – 16/3 1954.

⁷ W. doss. nr 21, 3/2 1955. Se även ibid. nr 34, 17/7 1957. Denna senare intervju med Schmuck rekapitulerade i allt väsentligt versionen från 1955. Moderns flicknamn påstås dock ha varit "Robertson eller Richardson", spioneridomen lyda på "20 eller 25 års straff" och månadspengen är höjd till 150 rubel.

Linder uppgav, att han hade häktats i Östberlin 1949 under tillfälligt besök där i personligt ärende. Han verkade dock föga benägen att gå in på omständigheterna kring denna vistelse i Östberlin.

Linder hade hållits ett och ett halvt år i Moskva och sedan internerats i Vorkuta, varifrån han 1953 hade blivit frigiven med skyldighet att bo i Komi ASSR. Han hade med flyg tagit sig till Moskva för att med ambassadens hjälp fara till Sverige.

Linders passansökan innehöll, att han vore född i Oskarshamn den 27 mars 1912 samt genom födseln svensk medborgare. Han hade lämnat Sverige 1927 men vistats där åren 1946–49. Han innehade även kanadensiskt medborgarskap.

Linder angav sig vara flygare och bar norska flygvapnets märke i knapphålet. Han skulle under kriget vara flygutbildad i Little Norway Canada samt fortfarande inneha identitetsbricka som officer i norska flygvapnet.

Linder var utrustad med uppehållstillstånd utan medborgarskap i SSSR, utfärdad 1954 och giltigt ett år. Utlänningspolisen i Sygtygkar, huvudstad i Komi ASSR, hade den 6 april 1955 förlängt anmälningstiden till tre månader. Linder hade genom skogarna gått till Kraznije Pogost, tagit flyg till Kirov och därefter expresståg till Moskva. Han återopade som svenska kontakter friherre Ove Ramel och sin hustru.

Linder lämnade vidare ett antal upplysningar från Vorkuta. En gällande gränsgångaren Henning Frösth, vars sejour i Vorkuta styrks av flera andra källor, bl. a. av Frösth själv efter återkomsten till Sverige 1958⁸. En annan rörde Bertil von Feilitzen från Stockholm, häktad i Kina antagligen 1945, och dömd till 25 års straff för spionage.

Man måste emellertid framför allt notera, att Linder också hänvisat till svensken Erik Arvid Andersson från Södertälje i Vorkutalägren. Denne skulle vara häktad i Österrike vid för Linder okänd tidpunkt samt likt Feilitzen dömd till 25 års straff för spionage.

Linder gjorde dessutom en remarkabel koppling genom påståendet, att "bekant äldre svensk häktad i Ungern 1944 eller 1945" för ettochett halvt år sedan befann sig i hemligt läger på Novaja Zemlja i Oplag 6 eller 6 A, Karskije Vorota. Linder hade inte haft direkt kontakt med denne utan blott via den vanliga fångtelegrafan. Svensken skulle dock leva under relativt gynnsamma omständigheter men inte ha arbete.

Linder ville inte uttala svenskens namn men förnekade inte Sohlmans förmodan, att uttalandena gällde Raoul Wallenberg. Linder finge enligt egen uppfattning aldrig utresetillstånd, om det bleve bekant, att han hade lämnat dessa uppgifter om svensken.

Däriegenom skulle svenskens liv dessutom riskeras. Anledningen till att ryssarna inte skulle kunna lämna ut honom, vore, att de hade beskyllt tyskarna för att ha bortfört honom⁹.

John H. Noble, som återkom ur sovjetisk fångenskap i januari 1955, beskrev samtidigt genom en artikelserie i *The New York Times* sin lägertid i Vorkuta åren 1950–1954. Han nämnde bland medfångarna en Roy Linder, som sade, att

⁸ Se t. ex. *ibid.* nr 22, 22/2 1955; nr 26, 23/1 1956; nr 36 11/2 1959; Harju, *Moskva känner inga tårar* Stockholm, 1956, s. 122ff.

⁹ W. doss. nr 22, 12/4 1955.

hade varit officer i Förenta Staternas flygvapen i Västberlin. Linder hade under tiden frigetts och enligt det sista som Noble hade erfarit, arbetade han som "fri" i staden Vorkuta¹⁰.

4.

Spår efter svenske Andersson fortsatte emellertid att strömma in. Professor Johannes Paul refererade efter sin hemkomst sommaren 1955 utsagor av en tysk fysiker, doktor Riewe. Dennes kontakt med "baron" Andersson fixeras synnerligen vagt till "etwa 1951" och ett läger i Ukraina.

Anderson föregav, att han efter vapenstilleståndet skulle ha ingått i en internationell kommission i Berlin. Han skulle rentav ha påstått, att han som svensk kapten tillhörde en internationell styrka. Vid en färd till Östberlin hade han trots legitimation arresterats och förts till Moskva. Han behandlades till att börja med väl och blev efter någon tid uppmanad av Molotov personligen att i rysk anda tala över radio.

Anderson hade som svensk officer indignerat tillbakavisat detta. Därefter skulle han ha tagits i hårdare förvar. Han hoppades att på grund av sina besvär bli frisläppt inom överskådlig tid. Anderson vore, enligt Pauls hågkomst av Riewes samtal, svärson eller åtminstone nära släkting till utrikesminister Undén¹¹.

Flera andra repatrierade visste hösten 1955 berätta om svenske Anderssons sejour i Verchneursk. En österrikare, det s. k. F-vittnet, som gripits av ryssarna i Wien december 1950 och hålls i Verchneursk under skedet augusti 1951–april 1954, hade där en kort tid sammanträffat med en viss Alvin Andersson, vilken uppgav sig vara svensk.

Andersson hade gjort intryck av att vara "Hochstapler" och sagt, att han vore en bror- eller systerson till den engelske generalen Robertson. F-vittnet hade ansett honom vara en skojare eller "Klopfer"¹².

Ett annat, mer efemärt vittnesmål lämnade italienaren Gualtiero Christofolletti. Han erinrade sig efter konsultation med hemvändande kamrater, att han hade hört talas om en enligt uppgift svensk vid namn Andersson omkring 33 år, till yrket eventuellt flygare. Andersson skulle 1953 ha befunnit sig i fängelset Verchnij Uralsk¹³.

Den tyske generalen Erich Reuter kunde i oktober 1955 förmedla en beskrivning rörande svenske Anderssons vistelse i Ljubljanka. Han tog del av denna i en peresilka i Moskva i oktober 1954, då han under fyra dagar umgicks med en läkare, son till en tsaristöverste och tillhörande en adlig ukrainsk familj.

Läkaren hade 1950 i ungefär tre veckor i Ljubljanka suttit tillsammans med svensken baron Eric von Andersen (eller Andersson; Reuter reserverade sig för hörfel från sin sida). Denne vore lite över 30 år. Fadern hade gods i Sverige och vore nu direktör för en urfabrik. Modern var skotska med namnet O'Brien. Hans hustru var dotter till den dåvarande försvarsministern i Sverige.

¹⁰ *The New York Times* 5/4 1955. Se även ibid. 4/4, 6/4, 7/4 1955; J. Noble, *Jag fann Gud i Sovjet*, Stockholm 1966, s. 84ff.

¹¹ W. doss. nr 23, 25/8 1955.

¹² Ibid. 20/9 1955.

¹³ Ibid. 24/11 1955.

Anderson hade enligt läkaren som son till en skotska inkallats till det engelska flygvapnet och som major på sovjetiskt territorium deltagit i kriget mot Tyskland. Han hade gjort såväl Molotovs som Stalins bekantskap och hedrats med titeln Sovjetunionens hjälte.

Andersen hade vid vapenstilleståndet placerats inom den engelska militärmissionen i Berlin. Då han 1946 i sällskap med en väninna gjorde en bilutflykt, hade andra bilförare begärt hjälp.

Anderson förlorade medvetandet, rövades bort och tillbragte åren 1946–47 i en villa i Berlin i all lyx. Man försökte förmå honom att låta engagera sig i Sovjets propaganda mot Sverige. Han fördes 1947–48 till en datja i Moskva och lovades pengar etc., om han medverkade i radio att vinna Sverige för Sovjet.

Anderson skall 1948 ha förts till Ljubljanka i en väl utrustad våning med bibliotek och önskemat. Som påtryckning skulle han då och då ha inspärrats i en vanlig fångcell¹⁴.

Berättelserna om svenske Andersson möter dessutom sporadiskt i avsevärt senare källor. Tysken Rudolf von Schwab, vilken åren 1951–1954 hölls i Verchneursk, kunde 1964 förtälja om hans vistelse där. Schwab beskrev svensken, vilken han konsekvent kallar Arvid Andersen, som cirka 180 centimeter lång, blond och blåögd. Andersen kunde tala tyska, ryska och engelska men tycktes enligt Schwab inte förstå svenska väl.

Schwab kunde ofta beslå Andersen med lögner och betecknade honom som en hundraprocentig Klopfer. Han satt hösten 1951 hos Schwab och började fantisera om sitt svenska hemland och sin i Stockholm bosatta hustru Christina och son Arvid. Han berättade, att han under kriget och vid krigsslutet hade varit i diplomatisk tjänst i Berlin och Budapest – och räddat många judar genom svenska pass¹⁵.

Den koppling mellan svenske Andersson och Raoul Wallenberg, som vi redan perifert har iakttagit i Linders uttalanden våren 1955, framträder mer distinkt under intervjun med Schwab. Andersen hade smyckat sig med Wallenbergs fjädrar, vilket för Schwab vore ett bevis för att Andersen hade suttit samman med Wallenberg.

Schwab finge senare detta bekräftat vid sitt första sammanträffande med Wallenberg, vilket Schwab synnerligen exakt daterade till den 5 december 1952. Wallenberg påstås ha sagt, att Andersen och han hade hållits tillsammans i några månader. Andersen skulle enligt Wallenberg ha dåliga kunskaper i svenska och vore ingen ”riktig” svensk. På sin höjd hade han levt ett par år i Sverige eller hade en svensk mamma¹⁶.

När Abraham Kalinski vid slutet av 1970-talet dök upp som ett sensationsvittne i Wallenbergaffären, skulle svenske Andersson också figurera i kulissen. Kalinski försäkrat vid en intervju i januari 1979, att han hade träffat Erik Andersson och karakteriserade denne som galen¹⁷.

Kalinski avslöjade inte de närmare omständigheterna vid sitt möte med svenske Andersson. Det skall dock framhållas, att Kalinski satt i Verchneursk

¹⁴ Ibid. nr 45, 30/10 1955.

¹⁵ Ibid. nr 39, 2/7, 6/7 1964.

¹⁶ Ibid. 2/7 1964.

¹⁷ *Dagens Nyheter* 27/1 1979.

åren 1951–1953. Hans senare anhalter, Alexandrovcentralen, transportfängelset i Gorkij och Vladimir, berör däremot veterligen inte svenske Anderssons fångkrönika¹⁸.

5.

En analys av det presenterade källmaterialet tarvar först ett antal distinktioner. Man måste primärt skilja mellan sagesmännens förstahandsiakttagelser av Anderssons utseende, klädsel osv. och deras referat av hans levnadshistoria. Vad rör det senare momentet, skall det vidare beaktas, ifall vederbörande återger en förstahandsversion, var sekundära varianter (Intelligence Services förmedling av Arno Knorrs förhör, Johannes Pauls och Erich Reuters berättelser) eller, som Gualtiero Chrisofoletti, enbart rekapitulerade något rykte längs fångtelegrafan.

De många avvikelserna i relationerna må därför återföras både på tvetalan av Andersson och på missförstånd bland olika led av hans referenter. Därtill skall självfallet tidsavstånd och eventuella beroendeförhållanden mellan uppgiftslämnare hållas i minnet.

Det torde vara uppenbart, att svenske Andersson har fungerat som ett alter ego för svensk-kanadensaren Edvard Linder. Det framstår inte minst som belysande att komparativt jämföra uppgifterna hur han råkade i sovjetisk fångenskap.

Samtliga omnämningen utom ett lokaliserar denna händelse till Berlin. Undantaget representeras av Linder, som vid passansökan på svenska ambassaden i Moskva april 1955 uppgav att Andersson skulle ha tagits av ryssarna i Österrike vid för Linder okänd tidpunkt!

Man bör vidare lägga märke till hur Andersson (Linder) vid avskedet från Alexander Russ i Ljubljanka 1951 skall ha bett denne att efter frigivning kontakta en brittisk representation och den vägen anförvanterna i Sverige.

Alla de tre vittnena från Anderssons (Linders) uppehåll inom transportfängelset i Kujbysjev skildrar honom som iförd uniform utan gradbeteckningar och utmärkelsetecken. Solsjenitsyn talar uttryckligen om en brittisk uniform, Panin om en främmande uniform och Schmuck om en sovjetisk uniform.

De primära attributioner, vilka framkom under 1950-talet, hänförde Andersson (Linder) till flygvapnet. Han angav sig vid passansökan våren 1955 vara flygare och hade det norska flygvapnets märke i knapphålet. Han återopade flygutbildning i Little Norway, Kanada, under kriget och med identitetsbricka som major i det norska flygvapnet.

Nobles artikel i *New York Times* vid samma tid omtalar honom som officer i Förenta Staternas flygvapen. För Chrisofoletti vore han "eventuellt flygare". Erich Reuters källa, läkaren i Ljubljanka, hade gjort honom till major i det brittiska flygvapnet under kriget.

Egentligen först hos Solsjenitsyn och Panin på 1970-talet blir Andersson (Linder) en arméofficer med striderfarenheter från landstigningsoperationerna i Normandie resp. närstrider vid Ardennerna (jfr dock Russ' tredjehandsversion via Trepper från 1952).

Det torde följaktligen trots allt stå klart, att Linder, alias svenske Andersson, var flygare och vid tidpunkten för gripandet i Berlin i brittisk tjänst. Vi ställs inför ett panorama av divergerade besked, omfattande perioden 1946–1949 som

¹⁸ R. Karlborn, *Raoul Wallenbergs fångenskap i Sovjet*, Göteborg, 1987, s. 67, 101.

svar på frågan, när kidnappningen närmare bestämt skall ha skett. Det bör emellertid observeras, att den enda förstahandsupplysningen, Linders egen vid passansökan 1955, anger årtalet 1949.

En inventering av Anderssons (Linders) stationer under fångenskapen före passansökan 1955 utpekar, förutom transitfängelset i Kujbysjev, Ljubljanka (utsagor av Dmitrij Panin, Alexander Russ och Erik Reuter), Verchneursk, F-vittnet, Chrisofoletti, von Schwab och möjligen Kalinski) och Vorkuta (Linder själv och Noble). Mindre vikt måste tillmätas enstaka andrahandsuppgifter som att Andersson (Linder) skulle ha funnits i ett koncentrationsläger i Sibirien (Arno Knorr) eller ett läger i Ukraina (Johnnes Paul)

Kronologien företer naturligt nog en större osäkerhet. Transporten från Berlin till Sovjet skall enligt en källa ha ägt rum samma dag som arresteringen (Alexander Russ) men enligt andra har den dröjt flera månader (general Reuters sagesman och Alexander Schmuck).

Tiden i Ljubljanka skall enligt flera källor (Russ, Reuters sagesman) ha varit uppdelad på flera skilda perioder. Då Russ preciserar sin samvaro med svenske Andersson till februari–april 1951 och Reuters uppgiftslämnare samt indirekt även Panin sina möten med honom till något skede under år 1950, kan det sålunda mycket väl gälla skilda stationeringar.

Anderssons (Linders) uppehåll i Kujbysjev inföll tydligen i juli 1950. Schmuck och Solsjenitsyn fixerar uttryckligen kontakten till denna tid och Panins beskrivning ger stöd åt samma datering.

Svenske Anderssons (Linders) sejour i Verchneursk ligger uppenbarligen före vistelsen i Vorkuta. Endast Schwab daterar samvaron med Andersson någorlunda koncist till hösten 1951. Chrisofoletti, som blott bygger på för-ljudanden ryktesvägen, talar vagt om 1953. F-vittnet och Kalinski skall ha kommit till Verchnij Uralsk under 1951.

Linder daterade vid passansökan våren 1955 sin frigivning i Vorkuta till 1953. Noble, som lämnade Sovjet i januari 1955, hade som sista uppgift om Linder, att han hade stannat kvar som fri arbetare i Vorkuta.

Detta påstående aktualiserar en tidskriftsartikel 1963 av f. d. Vorkutafången Albertine Hönig. Den omtalade, att en ung ukrainska efter frigivningen hade bott ihop med en svensk¹⁹.

Albertine Hönig, som lämnade Vorkuta 1954 förklarade inför svenska UD, att hon i övrigt bara kände till att ukrainskan och svensken vintern 1954–55 skall ha bott 20 kilometer norr om Vorkuta centrum²⁰. Omständigheterna passar väl in på Linder.

Linders passansökan våren 1955 om inresa till Sverige blev ej villfaren. Han förklarades, efter en förhastad utredning av Stockholmspolisens sakna svenskt medborgarskap, och man avbröt förbindelsen med honom²¹.

Linder har därefter av allt att döma ånyo hamnat i sovjetisk fångenskap. Vi har redan erfarit, att han enligt en uppgift av Panin 1956 skulle ha befunnit sig i Krasnursk.

¹⁹ A. Hönig, "Im Flugzeug von Workuta nach Syktywkar", *Osteuropa* 1963, s. 797f. Hönig lämnade Vorkuta 1959.

²⁰ W. doss. nr 39, 18/1 1964.

²¹ Ibid. nr 22, 11/4, 12/4, 13/4 1955.

Ett förhör med den repatrierade tysken Heinz Decker i november 1955 förtjänar i detta sammanhang närmare uppmärksamhet. Decker skall inom lägret 5110/28 i Sverdlovsk ha mött svensken Harald Triborn, född 1918. Triborns föräldrar vore bosatta i Stockholm, där han också hade studerat juridik i tre terminer. Han hade gripits i Berlin av skäl, som Decker inte kände till.

Triborn hade till att börja med suttit i Ljubljanka och dömts till 25 år för spioneri. Han sysselsattes med byggnadsarbete och skulle ha funnits kvar i läger 5110/28, då Decker fick lämna detta den 14 oktober 1955²².

Denna fångkrönika avviker som synes på ett antal punkter radikalt från historierna om svenske Andersson. Några moment förefaller emellertid välbekanta: föräldrar i Stockholm, arrestering i Berlin, första station i Ljubljanka. Det som framför allt ger en misstanke, att Triborn kan vara ännu en pseudoidentitet för Edvard Linder, är likväl Deckers signalement på svensken: "174–176 cm lång, ha blå ögon och blont, vågigt hår"!

6.

De intervjuer, vilka Edvard Linder har gett upphov till i kanadensisk och svensk press efter sin emigration från Sovjet 1985, förmedlar samma gäckande blandning av fantastiska och plausibla upplysningar. Han vidhåller t. ex. två viktiga årtal från passansökan 1955, födelseåret 1912 och 1949 som tidpunkten för sitt gripande i Berlin. Det senare preciseras nu ha skett den 12 maj 1949, och han skall då ha skjutits i magen av en gränsvakt (jfr Alexander Russ' iakttagelse, att svenske Andersson skall ha haft en skottskada på vänster arm)

Linder bekräftar vidare, att han bodde i Sverige under sin ungdom och att han gått i skola i Sigtuna. Detsamma gäller hans krigstjänst för de allierade och bosättning i Sverige åren strax efter 1945.

Samtidigt broderas de skilda epokerna ut med nya episoder. Linder skall under andra världskriget som rekryterad i den brittiska underrättelsetjänsten ha utklädd till nazisoldat gått in i Tyskland för att rapportera om lämpliga bombmål för det allierade flyget.

Linder var efter 1945 i Stockholm affärskompanjon med Freddie Dowling, diplomat men sannolikt CIA-agent. Dowlings företag, OS Commercial Company, påstås ha varit en täckmantel för amerikanska fritagningar av tyska robot- och bombexperter på andra sidan järnridån (Freedom Road). Linder skall ha varit med på 150 sådana raider, innan han åkte fast.

Linder påstår sig ha suttit i fängelse till 1959, de sista åren i ett arbetsläger kallad "klostret". Han placerades så i arbetsexil som engelsklärare i Sumy, Ukraina. Han träffade där sin ryska hustru Lydia, och de fick en dotter.

Den omilda behandlingen i Ljubljanka får förklara, varför Linder inte erhöll utrikesvisum efter frigivningen 1959. Han skall ha utsatts för brutal tortyr och långa svältkurer. Han misshandlades under ett förhör så svårt med polisbatonger, att hans anletsdrag blev förvanskade²³.

Det ligger utom ramen för denna framställning att närmare beröra Linders genealogiska personhistoria. Det torde likväl stå klart, att han var väl orienterad om svenska förhållanden. Friherre Ove Ramel, hans referens vid passansökan

²² Ibid. nr 25, 23/11 1955.

²³ Ibid. 23/11, 3/12 1955.

1955, bekräftade då till UD, att han var ingiftes svåger med ryttmästare Frans Linder. Han antog, att Edvard Linder möjligen kunde vara brorson till denne²⁴. Eddie Dowling var 1945–46 ackrediterad som attaché vid Förenta Staternas ambassad i Stockholm²⁵.

7.

Vi skall slutligen skärskåda två speciella problem kring svenske Anderssons fångodyssé i Gulagarkipelagen. Det ena avser det förhållandet, att Linder i åtskilliga situationer har framställt sig både som svensk och som flygare.

Kenth Olsson och Roger Älmeberg har velat uppfatta återvändande fångars minnesbilder av svenska flygare som indicier på att besättningen på den DC 3:a, vilken försvann över Östersjön den 13 juni 1952, i själva verket hamnade i rysk fångenskap²⁶. I den mån, som dess vittnesmål berör de läger (Verchneursk, Vorkuta), där Linder har hållits, går det inte att utesluta, att denne i realiteten har varit upphov till påståendena.

Det andra problemet rör de versioner om Raoul Wallenbergs fångenskap, vilka efterhand blir förknippade med svenske Andersson. Vi bör i detta sammanhang också beakta utsagor av Franz Laufer och det s. k. B-vittnet (Otto Schöggle).

Laufer framträdde i Wien försommaren 1964, likt Schwab snarast en reflex av det intresse för Wallenbergs öde som Chrusjtjovs statsbesök i Sverige skapade²⁷. Schöggle påstod sig i varierande utsagor ha varit Wallenbergs cellkamrat i Vladimir 1955 men dessförinnan suttit i Vorkuta²⁸.

Det måste först konstateras, att de påståenden om kontakter med Wallenberg, som de skilda sagesmännen avger, inte kan vinna tilltro. De utesluter delvis flagrant varandra.

Schwab hävdar, att han i september 1953 hade sett Wallenberg ligga sjuk i Verchneursk efter en operation för leversjukdom. Han vore därför övertygad om att Wallenberg hade dött i slutet av 1953 eller början av 1954²⁹.

Laufer, som gör sig till Wallenbergs cellkamrat några dagar i november 1953, beskriver honom däremot som kroppsligt frisk men ytterst deprimerad. Laufer och Wallenberg skulle ha stärkt sig med gymnastikövningar³⁰.

Det signifikativa med denna grupp av vittnesmål består dock i att de utsmyckar Raoul Wallenbergs fångkrönika med ett antal notoriskt oriktiga element. Han skall i Budapest ha varit i Röda Korsets tjänst (Laufer, Schwab), tagits till Moskva per flyg (Kalinski) alternativt på vägen Budapest-Moskva hållits i Lemberg en period (Schwab, Schöggle).

Wallenbergs bortförande uppfattas ha varit beroende av kollaboration med tyskarna (Linder, Laufer). Medan andra källor genomgående utpekar svenske Anderssons mor som engelska (skotska), låter Schwab Raoul Wallenberg göra henne till svenska³¹.

²⁴ Se *Aftonbladet* 26/12 1986; *Toronto Star* 10/12 1986. W. doss. nr 22, 12/4 1955.

²⁵ *Kungl. Utr. dep. kalender 1946*, Stockholm, 1946, s. 111.

²⁶ K. Olsson, *Catalinaaffären. Nytt ljus över svenskarnas försvinnande* Lund, 1987, s. 71ff.; R. Älmeberg, *Flygaren som försvann* Stockholm, 1983, s. 73ff., 76f.

²⁷ W. doss. nr 39, 26/5, 2/6, 19/6 1964; *Express* (Wien) 2/6 1964; *Kurier* 25/5, 19/6 1964.

²⁸ W. doss. nr 39, 6/6 1964.

²⁹ *Ibid.* 26/5, 2/6, 5/6, 19/6 1964.

³⁰ *Ibid.* 26/5, 2/6, 5/6, 19/6 1964.

³¹ *Ibid.* nr 22, 11/5 1955; nr 29, 22/10 1956; nr 39, 26/5, 2/6, 5/6, 19/6, 6/7; *Dagens Nyheter* 27/1 1979.

Rekapitulationen gäller följaktligen en specifik grupp felaktiga föreställningar. Det blir därmed evident, att dessa Wallenbergsvittnen har sitt upphov i en ryktesbildning om fångödet Wallenberg, som under de första åren av 1950-talet cirkulerade i bl. a. de nordliga fånglägren Verchneursk och Vorkuta³². Man torde i detta fall kunna ta fasta på Linders medgivande, att han hade erhållit sina uppgifter via den vanliga fångtelegrafan.

³² Om dessa läger se främst B. Jakovlev, *Konsentrationije lageri SSSR*, München, 1955, s. 93, 95ff.; A. Silde, *The profits of slavery*, Stockholm, 1958; A. Sjöfrin, *UdSSR, Reiseführer durch Gefängnisse und Konzentrationslager in der Sowjetunion*, Seewis, 1980, s. 203ff.

